

Συλλογή της Νομολογίας

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ
JULIANE KOKOTT
της 16ης Φεβρουαρίου 2017¹

Υπόθεση C-74/16

Congregación de Escuelas Pías Provincia Betania κατά Ayuntamiento de Getafe

[αίτηση του Juzgado de lo Contencioso-administrativo n 4 de Madrid (διοικητικού πρωτοδικείου αριθ. 4 της Μαδρίτης, Ισπανία) για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως]

«Ανταγωνισμός — Κρατική ενίσχυση — Άρθρο 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ — Ισπανικός φόρος επί κατασκευών, εγκαταστάσεων και έργων — Φορολογική απαλλαγή υπέρ της Καθολικής Εκκλησίας — Οριοθέτηση μεταξύ οικονομικής και μη οικονομικής δραστηριότητας της Καθολικής Εκκλησίας — Δραστηριότητες της Καθολικής Εκκλησίας οι οποίες δεν εξυπηρετούν αυστηρώς θρησκευτικούς σκοπούς — Δραστηριότητες στο πλαίσιο της κοινωνικής, πολιτιστικής και εκπαιδευτικής αποστολής της Καθολικής Εκκλησίας — Εκκλησίες, θρησκευτικές ενώσεις και θρησκευτικές κοινότητες — Άρθρο 17 ΣΛΕΕ — Άρθρο 351 ΣΛΕΕ»

I – Εισαγωγή

1. Αποτελεί απαγορευόμενη από το άρθρο 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ κρατική ενίσχυση το γεγονός ότι ένα κράτος μέλος χορηγεί σε θρησκευτική κοινότητα απαλλαγή από ορισμένους φόρους, και μάλιστα ακόμη και για δραστηριότητες οι οποίες δεν εξυπηρετούν αυστηρώς θρησκευτικούς σκοπούς; Αυτό είναι, κατ' ουσίαν, το ζήτημα το οποίο καλείται να διευκρινίσει το Δικαστήριο στην υπό κρίση υπόθεση, κατόπιν αιτήσεως που υπέβαλε ισπανικό δικαστήριο.

2. Το ζήτημα τίθεται στο πλαίσιο διαφόρων φορολογικών απαλλαγών που χορηγεί το Βασίλειο της Ισπανίας στην Καθολική Εκκλησία δυνάμει διεθνούς συμφωνίας που συνήφθη με την Αγία Έδρα το 1979. Επικαλούμενη την εν λόγω συμφωνία, η Καθολική Εκκλησία διεκδικεί στην υπό κρίση υπόθεση, ως φορέας υπεύθυνος για εκκλησιαστικό σχολείο, την επιστροφή δημοτικού φόρου που υποχρεώθηκε να καταβάλει λόγω της εκτελέσεως οικοδομικών εργασιών σε σχολικό κτίριο.

3. Δεδομένου ότι το δίκαιο ανταγωνισμού της Ένωσης εφαρμόζεται μόνο στις επιχειρήσεις, η επίλυση της εν λόγω διαφοράς εξαρτάται εξ ολοκλήρου από την –όχι πάντα εύκολη– οριοθέτηση μεταξύ οικονομικής και μη οικονομικής δραστηριότητας. Το ότι ειδικά ο τομέας της εκπαίδευσης βρίσκεται στο μεταίχμιο μεταξύ επιχειρηματικής δραστηριότητας και κοινωνικής, ή ακόμη και πολιτιστικής αποστολής, είναι επαρκώς γνωστό από τη νομολογία².

¹ — Γλώσσα του πρωτοτύπου: η γερμανική.

² — Βλ., ιδίως, αποφάσεις της 27ης Σεπτεμβρίου 1988, Humbel και Edel (263/86, EU:C:1988:451), της 7ης Δεκεμβρίου 1993, Wirth (C-109/92, EU:C:1993:916), καθώς και της 11ης Σεπτεμβρίου 2007, Schwarz και Gootjes-Schwarz (C-76/05, EU:C:2007:492) και Επιτροπή κατά Γερμανίας (C-318/05, EU:C:2007:495)· βλ. επίσης την απόφαση του Δικαστηρίου ΕΖΕΣ της 21ης Φεβρουαρίου 2008, Private Barnebagers κατά Εποπτεύουσας Αρχής της ΕΖΕΣ (E-5/07, Report of the EFTA Court 2008, 61).

4. Νέα διάσταση λαμβάνει, ωστόσο, η προβληματική αυτή στην υπό κρίση υπόθεση λόγω του ότι άπτεται, εν τέλει, της σχέσεως μεταξύ κράτους και εκκλησίας, στην οποία αποδίδει ιδιαίτερη σημασία το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο με το άρθρο 17 ΣΛΕΕ. Λαμβανομένης υπόψη της –συχνά πολύ παθιασμένης συζητήσεως σχετικά με τον ρόλο της θρησκείας και των θρησκευτικών κοινοτήτων στη σύγχρονη ευρωπαϊκή κοινωνία³, η υπό κρίση υπόθεση δεν θα μπορούσε να είναι πιο επίκαιρη. Τα νομικά ζητήματα που θέτει αναμένεται να προκαλέσουν το ζωηρό ενδιαφέρον και πολλών άλλων κρατών μελών, πέραν της Ισπανίας.

5. Δεδομένου ότι η Συμφωνία μεταξύ Ισπανίας και Αγίας Έδρας συνήφθη πριν από την προσχώρηση της Ισπανίας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, για την επίλυση της διαφοράς πρέπει επίσης να ληφθούν υπόψη οι διατάξεις των άρθρων 108 και 351 ΣΛΕΕ.

II – Το νομικό πλαίσιο

A – Το δίκαιο της Ένωσης

6. Από πλευράς δικαίου της Ένωσης, η υπό κρίση υπόθεση διέπεται από το άρθρο 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ, το οποίο εντάσσεται στον τίτλο VII, κεφάλαιο 1, της Συνθήκης ΛΕΕ («Κανόνες ανταγωνισμού») και έχει ως ακολούθως:

«Ενισχύσεις που χορηγούνται υπό οποιαδήποτε μορφή από τα κράτη ή με κρατικούς πόρους και που νοθεύουν ή απειλούν να νοθεύσουν τον ανταγωνισμό διά της ευνοϊκής μεταχειρίσεως ορισμένων επιχειρήσεων ή ορισμένων κλάδων παραγωγής είναι ασυμβίβαστες με την εσωτερική αγορά, κατά το μέτρο που επηρεάζουν τις μεταξύ κρατών μελών συναλλαγές, εκτός αν οι Συνθήκες ορίζουν άλλως».

7. Επίσης, πρέπει να γίνει μνεία του άρθρου 17, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ, το οποίο περιλαμβάνεται στον τίτλο II («Διατάξεις γενικής εφαρμογής») του πρώτου μέρους της Συνθήκης ΛΕΕ και έχει ως εξής:

«Η Ένωση σέβεται και δεν θίγει το καθεστώς που έχουν σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο οι εκκλησίες και οι θρησκευτικές ενώσεις ή κοινότητες στα κράτη μέλη.»

8. Κρίσιμη είναι, τέλος, η διάταξη του άρθρου 351 ΣΛΕΕ, η οποία εντάσσεται στο έβδομο μέρος της Συνθήκης ΛΕΕ («Γενικές και τελικές διατάξεις»):

«Τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις που απορρέουν από συμβάσεις που συνήφθησαν πριν από την 1η Ιανουαρίου 1958 ή, για τα κράτη που προσχωρούν, πριν από την ημερομηνία της προσχώρησής τους, μεταξύ ενός ή περισσότερων κρατών μελών αφενός, και ενός ή περισσότερων τρίτων χωρών αφετέρου, δεν θίγονται από τις Συνθήκες.

Κατά το μέτρο που οι συμβάσεις αυτές δεν συμβιβάζονται με τις Συνθήκες, το ενδιαφερόμενο ή τα ενδιαφερόμενα κράτη μέλη προσφεύγουν σε όλα τα πρόσφορα μέσα, για να άρουν τα διαπιστωθέντα ασυμβίβαστα. Εν ανάγκη, τα κράτη μέλη παρέχουν προς τον σκοπό αυτό αμοιβαία συνδρομή και υιοθετούν, κατά περίπτωση, κοινή στάση.

Κατά την εφαρμογή των συμβάσεων που αναφέρονται στο πρώτο εδάφιο, τα κράτη μέλη λαμβάνουν υπόψη το γεγονός ότι τα πλεονεκτήματα που παραχωρεί με τις Συνθήκες κάθε κράτος μέλος αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ιδρύσεως της Ένωσης και, επομένως, είναι αδιαχωρίστως συνδεδεμένα με τη σύσταση κοινών οργάνων, τη μεταβίβαση αρμοδιοτήτων σε αυτά και την παραχώρηση των ιδίων πλεονεκτημάτων από όλα τα άλλα κράτη μέλη.»

3 — Βλ., μεταξύ άλλων, τις πρόσφατες υποθέσεις Achbita (C-157/15) και Bougnaoui και ADDH (C-188/15).

B – Το διεθνές δίκαιο

9. Σύμφωνα με το άρθρο IV, παράγραφος 1, στοιχείο Β, πρώτο εδάφιο, της Συμφωνίας μεταξύ του Ισπανικού Κράτους και της Αγίας Έδρας σχετικά με οικονομικά ζητήματα, της 3ης Ιανουαρίου 1979⁴, τα ακίνητα της Καθολικής Εκκλησίας τυγχάνουν «πλήρους και μόνιμης απαλλαγής από αντικειμενικούς φόρους και φόρους επί των κερδών, καθώς και από φόρους εισοδήματος και φόρους περιουσίας».

10. Ωστόσο, όπως προκύπτει από το δεύτερο εδάφιο της ως άνω διατάξεως, η φορολογική αυτή απαλλαγή «δεν ισχύει όσον αφορά τα έσοδα που προκύπτουν από την άσκηση οικονομικών δραστηριοτήτων ή έσοδα προερχόμενα από περιουσιακά στοιχεία όταν έχει παραχωρηθεί η χρήση αυτών σε τρίτους» ούτε «όσον αφορά εισοδήματα από κεφάλαιο ή έσοδα που υπόκεινται σε παρακρατούμενο στην πηγή φόρο εισοδήματος».

11. Το άρθρο VI της Συμφωνίας του 1979 προβλέπει έναν μηχανισμό επιλύσεως διαφορών, σύμφωνα με τον οποίο η Αγία Έδρα και η Ισπανική Κυβέρνηση δεσμεύονται να επιλύουν τις μεταξύ τους διαφορές που ανακύπτουν σχετικά με την ερμηνεία και την εφαρμογή της Συμφωνίας κοινή συναινέσει, λαμβάνοντας υπόψη τις γενικές αρχές που περιέχει η συγκεκριμένη Συμφωνία.

Γ – Η εθνική νομοθεσία

12. Ο φόρος επί κατασκευών, εγκαταστάσεων και έργων⁵ εισήχθη αρχικά με νόμο του 1988. Σήμερα, ο φόρος αυτός προβλέπεται από το άρθρο 100, παράγραφος 1, του νόμου περί ρυθμίσεως των οικονομικών της τοπικής αυτοδιοικήσεως⁶, όπως τροποποιήθηκε με το βασιλικό νομοθετικό διάταγμα⁷ 2/2004 της 5ης Μαρτίου 2004⁸. Πρόκειται για έμμεσο αντικειμενικό δημοτικό φόρο, τα έσοδα από τον οποίο εισρέουν στα ταμεία των ισπανικών δήμων.

13. Με την από 5 Ιουνίου 2001⁹ απόφασή του, το Υπουργείο Οικονομικών της Ισπανίας διευκρίνισε ότι ο φόρος επί κατασκευών, εγκαταστάσεων και έργων εμπίπτει στο άρθρο IV, παράγραφος 1, στοιχείο Β, της Συμφωνίας του 1979. Προς διευκρίνιση της εν λόγω αποφάσεως του 2001 εκδόθηκε αργότερα η απόφαση της 15ης Οκτωβρίου 2009¹⁰ με την οποία αποσαφηνίστηκε ότι η εν λόγω φοροαπαλλαγή ισχύει μόνο για τα κτίρια που απαλλάσσονται από τον φόρο επί ακινήτων¹¹, δηλαδή για κτίρια που εξυπηρετούν αποκλειστικώς θρησκευτικούς σκοπούς¹². Ωστόσο, η απόφαση του 2009 ακυρώθηκε δυνάμει της αποφάσεως του Audiencia Nacional (Εθνικού Δικαστηρίου, Ισπανία) της 9ης Δεκεμβρίου 2013 με το σκεπτικό ότι αντιβαίνει στο άρθρο IV, παράγραφος 1, στοιχείο Β, και στο άρθρο VI της Συμφωνίας του 1979¹³.

4 — *BOE* αριθ. 300 της 15ης Δεκεμβρίου 1979, σ. 28782 (στο εξής: Συμφωνία του 1979 ή απλώς Συμφωνία).

5 — Impuesto sobre Construcciones, Instalaciones y Obras (ICIO).

6 — Ley reguladora de las Haciendas Locales.

7 — Real Decreto Legislativo.

8 — *BOE* αριθ. 59 της 9ης Μαρτίου 2004, σ. 10284.

9 — *BOE* αριθ. 144 της 16ης Ιουνίου 2001, σ. 21427 (στο εξής: υπουργική απόφαση του 2001).

10 — ΕΗΑ/2814/2009, *BOE* αριθ. 254 της 21ης Οκτωβρίου 2009, σ. 88046 (στο εξής: υπουργική απόφαση του 2009).

11 — Impuesto sobre Bienes Inmuebles (IBI).

12 — Όπως δήλωσε η Ισπανική Κυβέρνηση, η εν λόγω διευκρίνιση έγινε «με τη σύμφωνη γνώμη της Ισπανικής Επισκοπικής Συνόδου» με σκοπό να αρθούν οι επιφυλάξεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σε σχέση με την απαγόρευση κρατικών ενισχύσεων (Κρατική ενίσχυση SA.22829, Ισπανία – Φορολογικές απαλλαγές υπέρ οργανισμών της Καθολικής Εκκλησίας [Ε 2/2007]).

13 — ECLI:ES:AN:2013:5382 (την τελευταία απόφαση επικύρωσε το ισπανικό Tribunal Supremo [Ανώτατο Δικαστήριο] με απόφαση της 19ης Νοεμβρίου 2014, ECLI:ES:TS:2014:4901).

III – Πραγματικά περιστατικά και κύρια δίκη

14. Η Congregación de Escuelas Pías Provincia de Betania (Comunidad de Casa de Escuelas Pías de Getafe, PP. Escolarios)¹⁴ είναι μια οργάνωση της Καθολικής Εκκλησίας και, ως τέτοια, εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Συμφωνίας του 1979. Έχει στην κυριότητά της ένα οικόπεδο στον Δήμο Getafe, κοντά στη Μαδρίτη, επί του οποίου είναι χτισμένο το σχολείο «La Inmaculada».

15. Στις 4 Μαρτίου 2011 η Congregación υπέβαλε στον Δήμο Getafe αίτηση χορηγήσεως οικοδομικής άδειας για την ανακαίνιση και επέκταση ενός κτιρίου ευρισκόμενου στο ως άνω οικόπεδο. Το εν λόγω κτίριο χρησιμοποιείται από το σχολείο ως αίθουσα εκδηλώσεων. Σκοπός ήταν η εγκατάσταση στην εν λόγω αίθουσα 450 καθισμάτων, ώστε αυτή να δύναται να χρησιμοποιηθεί για συναντήσεις, μαθήματα, συνέδρια και λοιπές συναφείς εκδηλώσεις.

16. Η οικοδομική άδεια εκδόθηκε στις 28 Απριλίου 2011, και συνεπεία αυτού η Congregación όφειλε να καταβάλει φόρο επί κατασκευών, εγκαταστάσεων και έργων ύψους 23 730,41 ευρώ.

17. Ωστόσο, η Congregación υπέβαλε, ακολούθως, αίτηση επιστροφής του καταβληθέντος από αυτήν φόρου, επικαλούμενη το άρθρο IV, παράγραφος 1, στοιχείο Β, της Συμφωνίας του 1979.

18. Η εν λόγω αίτηση απορρίφθηκε από τη φορολογική αρχή¹⁵ του Δήμου με απόφαση της 6ης Νοεμβρίου 2013. Η φορολογική αρχή αιτιολόγησε την απόφασή της διευκρινίζοντας ότι εν προκειμένω δεν εφαρμόζεται η απαλλαγή από τον φόρο, δεδομένου ότι πρόκειται για δραστηριότητα μη συνδεδεμένη με τους θρησκευτικούς σκοπούς της Καθολικής Εκκλησίας. Κατόπιν διοικητικής προσφυγής της Congregación, η απορριπτική απόφαση επικυρώθηκε με απόφαση του προϊστάμενου της φορολογικής αρχής του Δήμου της 27ης Φεβρουαρίου 2014. Την τελευταία αυτή απόφαση προσέβαλε η Congregación με την από 21 Μαΐου 2014 προσφυγή της ενώπιον του Juzgado de lo Contencioso-administrativo n 4 de Madrid (διοικητικού πρωτοδικείου αριθ. 4 της Μαδρίτης, Ισπανία), ήτοι του αιτούντος δικαστηρίου.

IV – Η αίτηση προδικαστικής αποφάσεως και η διαδικασία ενώπιον του Δικαστηρίου

19. Με διάταξη της 26ης Ιανουαρίου 2016 το Juzgado de lo Contencioso-administrativo n 4 de Madrid (διοικητικό πρωτοδικείο αριθ. 4 της Μαδρίτης) υπέβαλε στο Δικαστήριο το ακόλουθο ερώτημα προς έκδοση προδικαστικής αποφάσεως σύμφωνα με το άρθρο 267 ΣΛΕΕ:

Αντιβαίνει στο άρθρο 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ η απαλλαγή της Καθολικής Εκκλησίας από την καταβολή φόρου επί κατασκευών, εγκαταστάσεων και έργων όσον αφορά έργα επί ακινήτων που προορίζονται για την ανάπτυξη οικονομικών δραστηριοτήτων οι οποίες δεν εξυπηρετούν αυστηρώς θρησκευτικούς σκοπούς;

20. Γραπτές παρατηρήσεις υπέβαλαν κατά τη διαδικασία ενώπιον του Δικαστηρίου το Βασίλειο της Ισπανίας και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση της 10ης Ιανουαρίου 2017 παραστάθηκαν, εκτός των ανωτέρω μετεχόντων στη διαδικασία, η Congregación και ο Ayuntamiento de Getafe ως διάδικοι στην κύρια δίκη.

14 — Στο εξής: Congregación.

15 — Órgano de Gestión Tributaria.

V – Εκτίμηση

A – Επί του παραδεκτού της αιτήσεως προδικαστικής αποφάσεως

21. Σύμφωνα με το άρθρο 94 του Κανονισμού Διαδικασίας του Δικαστηρίου¹⁶, η αίτηση προδικαστικής αποφάσεως περιλαμβάνει, πλην του κειμένου των υποβαλλομένων προδικαστικών ερωτημάτων, και τις αναγκαίες πληροφορίες σχετικά με το πραγματικό και κανονιστικό πλαίσιο της διαφοράς της κύριας δίκης. Το αιτούν δικαστήριο οφείλει επίσης να εκθέτει τη σχέση μεταξύ των προς ερμηνεία διατάξεων του δικαίου της Ένωσης και της διαφοράς της κύριας δίκης, καθώς και τους λόγους που το οδήγησαν να αμφιβάλει ως προς την ερμηνεία ή το κύρος αυτών των διατάξεων. Το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι οι πληροφορίες σχετικά με τα πραγματικό και κανονιστικό πλαίσιο έχουν ιδιαίτερη σημασία σε διαδικασίες που αφορούν υποθέσεις ανταγωνισμού¹⁷.

22. Στο πλαίσιο αυτό, τόσο η Ισπανική Κυβέρνηση όσο και η Επιτροπή εξέφρασαν, εν προκειμένω, αμφιβολίες σχετικά με το παραδεκτό της αιτήσεως προδικαστικής αποφάσεως. Ωστόσο, θεωρώ ότι καμία από αυτές τις αιτιάσεις δεν είναι βάσιμη.

23. Πρώτον, δεν με πείθει η αιτίαση της Ισπανικής Κυβερνήσεως, σύμφωνα με την οποία η αίτηση προδικαστικής αποφάσεως θέτει ένα αμιγώς υποθετικό ερώτημα, αποβλέποντας σε μια ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης υπό μορφή γνωμοδοτήσεως, η οποία ουδεμία σχέση έχει με το υποστατό της διαφοράς της κύριας δίκης.

24. Και τούτο διότι, αφενός, κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, τα προδικαστικά ερωτήματα που αφορούν το δίκαιο της Ένωσης θεωρούνται κατά τεκμήριο λυσιτελή¹⁸, το δε αιτούν δικαστήριο διαθέτει συναφώς περιθώριο εκτιμήσεως¹⁹. Αφετέρου, στην υπό κρίση περίπτωση δεν είναι ουδόλως προφανές ότι η αιτούμενη ερμηνεία του άρθρου 107 ΣΛΕΕ είναι άσχετη με το υποστατό ή το αντικείμενο της διαφοράς της κύριας δίκης. Αντιθέτως, η σωστή κατανόηση του άρθρου 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ είναι καθοριστικής σημασίας για την τύχη του αιτήματος της προσφυγής της Congregación, δεδομένου ότι η φορολογική απαλλαγή που αιτείται η τελευταία μπορεί να της χορηγηθεί μόνον εφόσον δεν είναι αντίθετη προς τις περί κρατικών ενισχύσεων διατάξεις του δικαίου της Ένωσης. Οι συναφείς αμφιβολίες του αιτούντος δικαστηρίου προκύπτουν με επαρκή σαφήνεια από την αίτηση προδικαστικής αποφάσεως.

25. Σε ό,τι αφορά, δεύτερον, την έκθεση του νομικού πλαισίου της διαφοράς της κύριας δίκης, αυτή –αντίθετα προς ό,τι υποστηρίζει η Ισπανική Κυβέρνηση– δεν εμφανίζει προφανή κενά. Στη διάταξη περί παραπομπής παρατίθενται με τρόπο κατανοητό τόσο οι κρίσιμες διατάξεις του ισπανικού φορολογικού δικαίου όσο και οι σχετικές διεθνούς δικαίου διατάξεις της Συμφωνίας του 1979. Εξάλλου, η Ισπανική Κυβέρνηση δεν αναφέρει κάποια συγκεκριμένη νομοθετική διάταξη την οποία να έχει παραλείψει ή λησμονήσει να αναφέρει το αιτούν δικαστήριο.

16 — Την ανάγκη τηρήσεως του άρθρου 94 του Κανονισμού Διαδικασίας τονίζει το Δικαστήριο, μεταξύ άλλων, με τη διάταξη της 12ης Μαΐου 2016, Security Service κ.λπ. (C-692/15 έως C-694/15, EU:C:2016:344, σκέψη 18). Ίδιου περιεχομένου προϋποθέσεις του παραδεκτού για τις αιτήσεις προδικαστικής αποφάσεως προβλέπει και η παλαιότερη πάγια νομολογία, βλ., αντί πολλών άλλων, αποφάσεις της 24ης Απριλίου 2012, Kambergaj (C-571/10, EU:C:2012:233, σκέψη 42), και της 21ης Δεκεμβρίου 2016, Vervloet κ.λπ. (C-76/15, EU:C:2016:975, σκέψεις 56 και 57).

17 — Βλ., συναφώς, διάταξη της 8ης Οκτωβρίου 2002, Viacom (C-190/02, EU:C:2002:569, σκέψεις 21 και 22), καθώς και αποφάσεις της 31ης Ιανουαρίου 2008, Centro Europa 7 (C-380/05, EU:C:2008:59, σκέψη 58), της 21ης Νοεμβρίου 2013, Deutsche Lufthansa (C-284/12, EU:C:2013:755, σκέψη 20), και της 13ης Φεβρουαρίου 2014, Airport Shuttle Express κ.λπ. (C-162/12 και C-163/12, EU:C:2014:74, σκέψη 38).

18 — Αποφάσεις της 7ης Σεπτεμβρίου 1999, Beck και Bergdorf (C-355/97, EU:C:1999:391, σκέψη 22), της 16ης Ιουνίου 2015, Gauweiler κ.λπ. (C-62/14, EU:C:2015:400, σκέψη 25), της 6ης Σεπτεμβρίου 2016, Petruhhin (C-182/15, EU:C:2016:630, σκέψη 20), και της 21ης Δεκεμβρίου 2016, Vervloet κ.λπ. (C-76/15, EU:C:2016:975, σκέψη 57).

19 — Αποφάσεις της 24ης Ιουνίου 2008, Commune de Mesquer (C-188/07, EU:C:2008:359, σκέψη 31), και της 28ης Φεβρουαρίου 2012, Inter-Environnement Wallonie και Terre wallonne (C-41/11, EU:C:2012:103, σκέψη 36).

26. Επαρκής είναι, τρίτον, και η έκθεση των πραγματικών περιστατικών της διαφοράς της κύριας δίκης στη διάταξη περί παραπομπής. Η αιτίαση της Ισπανικής Κυβερνήσεως και της Επιτροπής ότι το αιτούν δικαστήριο θα μπορούσε να περιγράψει με περισσότερη λεπτομέρεια την εν γένει δραστηριότητα της Congregación στον εκπαιδευτικό τομέα και, ειδικότερα, τη χρήση του επίμαχου κτιρίου είναι καταρχήν ορθή. Ωστόσο, η διάταξη περί παραπομπής περιέχει όλες τις αναγκαίες πληροφορίες για την κατανόηση του προδικαστικού ερωτήματος και της σημασίας αυτού. Μάλιστα, όπως ορθώς επισήμανε ο Ayuntamiento de Getafe (Δήμος του Getafe) κατά τη διάρκεια της επ' ακροατηρίου συζήτησεως, αυτό αποδεικνύεται, μεταξύ άλλων, από τις ίδιες τις παρατηρήσεις που υπέβαλαν στο Δικαστήριο η Ισπανική Κυβέρνηση και η Επιτροπή²⁰.

27. Εν κατακλείδι, η αίτηση προδικαστικής αποφάσεως είναι, συνεπώς, παραδεκτή.

B – Επί της ουσίας εκτίμηση του προδικαστικού ερωτήματος

28. Με το ερώτημά του, το αιτούν δικαστήριο ζητεί κατ' ουσίαν να διευκρινιστεί αν η επίμαχη φορολογική απαλλαγή, εφαρμοζόμενη στην περίπτωση σχολικών κτιρίων, πρέπει να θεωρηθεί ότι συνιστά απαγορευόμενη κρατική ενίσχυση κατά την έννοια του άρθρου 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ.

1. Δυνατότητα εφαρμογής των περί κρατικών ενισχύσεων διατάξεων του δικαίου της Ένωσης

29. Καταρχάς πρέπει να διευκρινιστεί αν η απαγόρευση κρατικών ενισχύσεων που καθιερώνει το άρθρο 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ τυγχάνει εφαρμογής σε περιπτώσεις όπως η υπό κρίση, δεδομένου ότι κατά το άρθρο 17 ΣΛΕΕ η Ένωση υποχρεούται να σέβεται και να μη θίγει το καθεστώς των εκκλησιών²¹ στα κράτη μέλη²².

30. Με το εν λόγω άρθρο 17 ΣΛΕΕ εισήχθη στη Συνθήκη της Λισσαβώνας διάταξη η οποία περιλαμβανόταν ήδη στο άρθρο I-52 της Συνθήκης για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης²³ και προέρχεται από την υιοθετηθείσα το 1997 δήλωση σχετικά με το καθεστώς των εκκλησιών και των μη ομολογιακών ενώσεων²⁴.

31. Εν τέλει, το άρθρο 17 ΣΛΕΕ συγκεκριμενοποιεί και συμπληρώνει τη γενικότερη, προβλεπόμενη στο άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ, επιταγή σεβασμού της εθνικής ταυτότητας των κρατών μελών που είναι συμφυής με τη θεμελιώδη πολιτική και συνταγματική τους δομή.

20 — Βλ., συναφώς, αντί πολλών άλλων, απόφαση της 18ης Οκτωβρίου 2011, Boxus κ.λπ. (C-128/09 έως C-131/09, C-134/09 και C-135/09, EU:C:2011:667, σκέψη 27).

21 — Για λόγους απλούστευσης, δεν θα κάνω, στο πλαίσιο της υπό κρίση υποθέσεως, χωριστή αναφορά στις «θρησκευτικές ενώσεις ή κοινότητες» τις οποίες επίσης μνημονεύει το άρθρο 17 ΣΛΕΕ.

22 — Στο μέτρο που η Congregación επικαλέστηκε στην επ' ακροατηρίου συζήτηση ενώπιον του Δικαστηρίου τη θρησκευτική ελευθερία (άρθρο 10 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων), ισχύουν κατ' αναλογία όσα αναφέρω για το άρθρο 17 ΣΛΕΕ.

23 — Υπογραφέισα στη Ρώμη την 29η Οκτωβρίου 2004 (ΕΕ 2004, C 310, σ. 1).

24 — Δήλωση αριθ. 11 προσαρτώμενη στην τελική πράξη της διακυβερνητικής διάσκεψης η οποία υιοθέτησε τη συνθήκη του Άμστερνταμ που υπογράφηκε στις 2 Οκτωβρίου 1997 (ΕΕ 1997, C 340, σ. 133).

32. Είναι σαφές ότι το άρθρο 17 ΣΛΕΕ αποτελεί προβεβλημένη έκφραση του ιδιαίτερου κοινωνικού ρόλου των εκκλησιών στα κράτη μέλη. Εντούτοις, η εν λόγω διάταξη δεν πρέπει να ερμηνευθεί ως εξαίρεση που αφορά συγκεκριμένο τομέα, υπό την έννοια ότι η δραστηριότητα των εκκλησιών κείται εν γένει εκτός του πεδίου εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης. Ειδικότερα, το δίκαιο της Ένωσης πρέπει να ισχύει όπου οι εκκλησίες ασκούν οικονομική δραστηριότητα²⁵, κατ' αντιστοιχία με ό,τι το Δικαστήριο κάνει παγίως δεκτό όσον αφορά αθλητικά σωματεία και αθλητικές ενώσεις²⁶, αλλά και εκπαιδευτικά ιδρύματα²⁷.

33. Κατά συνέπεια, σε περιπτώσεις όπως η υπό κρίση, η ιδιαίτερη σημασία του άρθρου 17 ΣΛΕΕ δεν έγκειται στο ότι εξαιρεί τη δραστηριότητα των εκκλησιών εν γένει από το πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης, αλλά, αντιθέτως, στο ότι το καθεστώς των εκκλησιών πρέπει να γίνεται σεβαστό και να μη θίγεται κατά την ερμηνεία και την εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης.

2. Η έννοια της κρατικής ενισχύσεως κατά το άρθρο 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ

34. Η απαγόρευση των κρατικών ενισχύσεων κατά το άρθρο 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ αποσκοπεί στην αποτροπή του ενδεχομένου να επηρεάζεται το μεταξύ κρατών μελών εμπόριο από πλεονεκτήματα παρεχόμενα από τις δημόσιες αρχές τα οποία, υπό διάφορες μορφές, νοθεύουν ή απειλούν να νοθεύσουν τον ανταγωνισμό ενισχύοντας ορισμένες επιχειρήσεις ή ορισμένους κλάδους παραγωγής²⁸.

35. Το εθνικό δικαστήριο εκκινεί ρητώς, στη διάταξή του περί παραπομπής, από την παραδοχή ότι το εν λόγω σχολικό κτίριο χρησιμοποιείται για οικονομικούς –σε αντιδιαστολή με τους αμιγώς θρησκευτικούς– σκοπούς. Εντούτοις, προκειμένου να δοθεί στο αιτούν δικαστήριο μια χρήσιμη απάντηση η οποία θα του παράσχει τη δυνατότητα να επιλύσει τη διαφορά της κύριας δίκης κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο²⁹, στο πλαίσιο της αναφοράς μου στο άρθρο 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ, θα υπενθυμίσω καταρχάς τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες μια δραστηριότητα θεωρείται ως οικονομική δραστηριότητα από τη σκοπιά του δικαίου της Ένωσης (βλ. αμέσως κατωτέρω, τμήμα α) προτού περάσω στην εξέταση των επιμέρους προϋποθέσεων της απαγορεύσεως των κρατικών ενισχύσεων (βλ. ακολούθως, τμήμα β).

α) Η έννοια της επιχειρήσεως ως βασική προϋπόθεση για την εφαρμογή του ευρωπαϊκού δικαίου ανταγωνισμού

36. Καταρχάς, πρέπει να τονιστεί ότι το δίκαιο της Ένωσης περί ανταγωνισμού αφορά μόνον τις δραστηριότητες των επιχειρήσεων³⁰.

25 — Αποφάσεις της 5ης Οκτωβρίου 1988, Steymann (196/87, EU:C:1988:475, σκέψεις 9 και 14), και της 14ης Μαρτίου 2000, Église de scientologie (C-54/99, EU:C:2000:124).

26 — Αποφάσεις της 12ης Δεκεμβρίου 1974, Walrave και Koch (36/74, EU:C:1974:140), της 15ης Δεκεμβρίου 1995, Bosman (C-415/93, EU:C:1995:463), της 18ης Ιουλίου 2006, Meca-Medina και Majcen κατά Επιτροπής (C-519/04 P, EU:C:2006:492), της 1ης Ιουλίου 2008, ΜΟΤΟΕ (C-49/07, EU:C:2008:376), και της 16ης Μαρτίου 2010, Olympique Lyonnais (C-325/08, EU:C:2010:143).

27 — Αποφάσεις της 11ης Σεπτεμβρίου 2007, Schwarz και Gootjes-Schwarz (C-76/05, EU:C:2007:492), και Επιτροπή κατά Γερμανίας (C-318/05, EU:C:2007:495).

28 — Αποφάσεις της 2ας Ιουλίου 1974, Ιταλία κατά Επιτροπής (173/73, EU:C:1974:71, σκέψη 26), της 11ης Ιουλίου 1996, SFEI κ.λπ. (C-39/94, EU:C:1996:285, σκέψη 58), και της 15ης Ιουνίου 2006, Air Liquide Industries Belgium (C-393/04 και C-41/05, EU:C:2006:403, σκέψη 27).

29 — Βλ. επ' αυτού, αντί πολλών άλλων, αποφάσεις της 12ης Δεκεμβρίου 1990, SARPP (C-241/89, EU:C:1990:459, σκέψη 8), της 2ας Δεκεμβρίου 2009, Aventis Pasteur (C-358/08, EU:C:2009:744, σκέψη 50), της 17ης Ιουλίου 2014, Leone (C-173/13, EU:C:2014:2090, σκέψεις 56 και 64), και της 13ης Ιουλίου 2016, Rörperl (C-187/15, EU:C:2016:550, σκέψη 35).

30 — Αποφάσεις της 16ης Νοεμβρίου 1977, GB-Inno-BM (13/77, EU:C:1977:185, σκέψη 31), της 11ης Δεκεμβρίου 2007, ETI κ.λπ. (C-280/06, EU:C:2007:775, σκέψη 38), της 1ης Ιουλίου 2008, ΜΟΤΟΕ (C-49/07, EU:C:2008:376, σκέψη 20), και της 5ης Μαρτίου 2015, Επιτροπή κ.λπ. κατά Versalis κ.λπ. (C-93/13 P και C-123/13 P, EU:C:2015:150, σκέψη 88).

37. Η «επιχείρηση» είναι έννοια λειτουργική και καλύπτει κάθε φορέα που ασκεί οικονομική δραστηριότητα, ανεξαρτήτως του νομικού καθεστώτος του φορέα αυτού και του τρόπου χρηματοδοτήσεώς του³¹. Ένας φορέας που δεν ασκεί οικονομική δραστηριότητα δεν αποτελεί επιχείρηση κατά την έννοια του δικαίου του ανταγωνισμού³².

38. Το γεγονός ότι ο πυρήνας της δράσεως των εκκλησιών συνίσταται κατά κανόνα στην εκτέλεση θρησκευτικών, πνευματικών και κοινωνικών καθηκόντων δεν αποκλείει αυτό καθαυτό το ενδεχόμενο ορισμένες δραστηριότητές τους να συνιστούν συγχρόνως συμμετοχή στην οικονομική ζωή. Και τούτο διότι η διάκριση μεταξύ οικονομικής και μη οικονομικής δράσεως πρέπει να γίνεται χωριστά για κάθε δραστηριότητα που ασκεί ένας οργανισμός³³.

39. Οικονομική δραστηριότητα συνιστά κάθε δραστηριότητα διαθέσεως αγαθών ή παροχής υπηρεσιών σε συγκεκριμένη αγορά³⁴. Το γεγονός ότι ένας οργανισμός έχει μη κερδοσκοπικό σκοπό ή δεν αποβλέπει στην επίτευξη κέρδους δεν αποτελεί αυτό καθαυτό επιχείρημα κατά της αποδοχής μιας οικονομικής δραστηριότητας, εφόσον ο οργανισμός παρέχει αγαθά ή υπηρεσίες³⁵.

40. Στη διαφορά της κύριας δίκης, η Congregación ζητεί την απαλλαγή από τον φόρο σε σχέση με οικοδομικές εργασίες σε ένα από τα σχολικά κτίρια που διαθέτει. Ως εκ τούτου, η εν λόγω απαλλαγή συνδέεται με τη δραστηριότητα της Congregación στον εκπαιδευτικό τομέα υπό την ιδιότητά της ως φορέα υπεύθυνου για το σχολείο «La Inmaculada».

41. Το εάν ειδικώς τέτοιου είδους εκπαιδευτική δραστηριότητα πρέπει να χαρακτηριστεί ως οικονομική δραστηριότητα εξαρτάται από τη συνολική εκτίμηση των συγκεκριμένων περιστάσεων κάθε μεμονωμένης περιπτώσεως, η οποία εναπόκειται στον εθνικό δικαστή. Κατά την εκτίμηση αυτή ο δικαστής οφείλει να λάβει υπόψη τόσο τη χρηματοδότηση της διδασκαλίας όσο και τα εκπληρούμενα μέσω της διδασκαλίας καθήκοντα και σκοπούς του υπεύθυνου για το σχολείο φορέα³⁶.

42. Ένας εκκλησιαστικός φορέας ο οποίος λειτουργεί τα εκπαιδευτικά του ιδρύματα αποκλειστικώς ή κυρίως κατά τρόπο εμπορικό και προσφέρει την εκεί παρεχόμενη εκπαίδευση κατ' ουσίαν ως αντιπαροχή για τις χρηματικές εισφορές και λοιπές αποτιμητές σε χρήμα παροχές³⁷ των μαθητών ή των γονέων τους παρέχει, στο μέτρο αυτό, υπηρεσίες κατά την έννοια του άρθρου 56 ΣΛΕΕ³⁸ και, συνεπώς, ασκεί οικονομική δραστηριότητα.

31 — Αποφάσεις της 23ης Απριλίου 1991, Höfner και Elser (C-41/90, EU:C:1991:161, σκέψη 21), της 16ης Μαρτίου 2004, AOK Bundesverband κ.λπ. (C-264/01, C-306/01, C-354/01 και C-355/01, EU:C:2004:150, σκέψη 46), και της 17ης Σεπτεμβρίου 2015, Total κατά Επιτροπής (C-597/13 P, EU:C:2015:613, σκέψη 33)· όμοια και η απόφαση της 12ης Ιουλίου 1984, Hydrotherm Gerätebau (170/83, EU:C:1984:271, σκέψη 11).

32 — Απόφαση της 19ης Φεβρουαρίου 2002, Wouters κ.λπ. (C-309/99, EU:C:2002:98, σκέψη 112).

33 — Απόφαση της 1ης Ιουλίου 2008, ΜΟΤΟΕ (C-49/07, EU:C:2008:376, σκέψη 25, τελευταίο εδάφιο). Βλ., συναφώς, αποφάσεις της 16ης Ιουνίου 1987, Επιτροπή κατά Ιταλίας (118/85, EU:C:1987:283, σκέψη 7), της 18ης Μαρτίου 1997, Diego Cali & Figli (C-343/95, EU:C:1997:160, σκέψεις 16 και 18), και της 24ης Οκτωβρίου 2002, Aéroports de Paris κατά Επιτροπής (C-82/01 P, EU:C:2002:617, σκέψη 75)· βλ. επίσης τις προτάσεις μου επί των υποθέσεων Viacom Outdoor (C-134/03, EU:C:2004:676, σημείο 72) και ΜΟΤΟΕ (C-49/07, EU:C:2008:142, σημείο 49).

34 — Αποφάσεις της 18ης Ιουνίου 1998, Επιτροπή κατά Ιταλίας (C-35/96, EU:C:1998:303, σκέψη 36), της 12ης Σεπτεμβρίου 2000, Pavlon κ.λπ. (C-180/98 έως C-184/98, EU:C:2000:428, σκέψη 75), της 10ης Ιανουαρίου 2006, Cassa di Risparmio di Firenze κ.λπ. (C-222/04, EU:C:2006:8, σκέψη 108), της 1ης Ιουλίου 2008, ΜΟΤΟΕ (C-49/07, EU:C:2008:376, σκέψη 22), και της 23ης Φεβρουαρίου 2016, Επιτροπή κατά Ουγγαρίας (C-179/14, EU:C:2016:108, σκέψη 149).

35 — Βλ., συναφώς, αποφάσεις της 10ης Ιανουαρίου 2006, Cassa di Risparmio di Firenze κ.λπ. (C-222/04, EU:C:2006:8, σκέψεις 122 έως 124), και της 1ης Ιουλίου 2008, ΜΟΤΟΕ (C-49/07, EU:C:2008:376, σκέψη 27)· ομοίως, απόφαση της 18ης Δεκεμβρίου 2007, Jundt (C-281/06, EU:C:2007:816, σκέψη 33).

36 — Το γεγονός ότι η ίδρυση εκπαιδευτικών ιδρυμάτων είναι ελεύθερη (άρθρο 14, παράγραφος 3, του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων) και ότι η θρησκευτική ελευθερία εκδηλώνεται και μέσα από την εκπαίδευση (άρθρο 10, παράγραφος 1, δεύτερο εδάφιο, του Χάρτη) δεν δίνει από μόνο του καμία απάντηση στο ερώτημα κατά πόσον οι παρεχόμενες σε συγκεκριμένο εκπαιδευτικό ίδρυμα εκπαιδευτικές υπηρεσίες εμπίπτουν στις οικονομικές συναλλαγές.

37 — Υπό την έννοια, ιδίως, των δωρεών σε είδος των μαθητών και των γονέων τους, ή ακόμη και της ιδιωτικής χρηματοδοτήσεως ορισμένων κατασκευών ή οικοδομικών εργασιών.

38 — Βλ., συναφώς –σε σχέση με ιδιωτικά εκπαιδευτικά ιδρύματα–, αποφάσεις της 7ης Δεκεμβρίου 1993, Wirth (C-109/92, EU:C:1993:916, σκέψη 17), καθώς και της 11ης Σεπτεμβρίου 2007, Schwarz και Gootjes-Schwarz (C-76/05, EU:C:2007:492, σκέψη 40), και Επιτροπή κατά Γερμανίας (C-318/05, EU:C:2007:495, σκέψη 69).

43. Τα πράγματα έχουν διαφορετικά όταν ο εκκλησιαστικός φορέας δεν λειτουργεί τα εκπαιδευτικά του ιδρύματα κατά τρόπο εμπορικό, αλλά στο πλαίσιο της εν γένει αποστολής του στον κοινωνικό, πολιτιστικό και εκπαιδευτικό τομέα, χρηματοδοτώντας τη διδασκαλία στα εν λόγω εκπαιδευτικά ιδρύματα χωρίς ή με ελάχιστες μόνον εισφορές των μαθητών ή των γονέων τους. Στην περίπτωση αυτή δεν παρέχει υπηρεσίες κατά την έννοια του άρθρου 56 ΣΛΕΕ³⁹ και, συνεπώς, δεν ασκεί οικονομική δραστηριότητα.

44. Παρά την αντίθετη άποψη του αιτούντος δικαστηρίου, η ένταξη των παρεχόμενων από την εκκλησία εκπαιδευτικών υπηρεσιών στον μη οικονομικό τομέα δεν προϋποθέτει ότι η ίδια η εκπαίδευση –και σε τελευταία ανάλυση και τα κτίρια στα οποία η εκπαίδευση αυτή παρέχεται– εξυπηρετούν «αυστηρώς θρησκευτικούς σκοπούς»⁴⁰. Αντιθέτως, τέτοιου είδους εκπαιδευτικές υπηρεσίες μπορεί να θεωρηθούν ως μη έχουσες οικονομικό χαρακτήρα, αρκεί να εξυπηρετούν αμιγώς κοινωνικό, πολιτιστικό ή εκπαιδευτικό σκοπό.

45. Υπέρ της απόψεως αυτής συνηγορεί, μεταξύ άλλων, και η υποχρέωση σεβασμού του ιδιαίτερου καθεστώτος των εκκλησιών την οποία καθιερώνει το άρθρο 17, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ. Και τούτο διότι είναι συμφυές με το εν λόγω καθεστώς οι εκκλησίες να μην ασκούν μόνον αυστηρώς θρησκευτικά καθήκοντα στην κοινωνία, αλλά και να συμβάλλουν σημαντικά στην εκπλήρωση κοινωνικών, πολιτιστικών και εκπαιδευτικών σκοπών. Μια κατάταξη όλων αδιακρίτως των ασκούμενων στον κοινωνικό, πολιτιστικό και εκπαιδευτικό τομέα δραστηριοτήτων των εκκλησιών στις συνήθεις οικονομικές συναλλαγές θα παρέβλεπε τον ιδιαίτερο χαρακτήρα των εν λόγω δραστηριοτήτων και, κατά συνέπεια, θα παρέβλεπε εν τέλει και το ιδιαίτερο καθεστώς των εκκλησιών.

46. Όπως προέκυψε κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, οι εγκαταστάσεις του σχολείου «La Inmaculada» χρησιμοποιούνται κατά το μεγαλύτερο μέρος τους για την παροχή εκπαιδευτικής ισότιμης με την υποχρεωτική εκπαίδευση σε δημόσια σχολεία (τη λεγόμενη *educación obligatoria*, η οποία αποτελείται από την *educación primaria* και την *educación secundaria obligatoria*). Η εν λόγω εκπαίδευση παρέχεται βάσει συμφωνίας μεταξύ της Congregación και της αρμόδιας ισπανικής περιφέρειας –της Comunidad de Madrid (αυτόνομης κοινότητας της Μαδρίτης)– και χρηματοδοτείται κατά το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος της από δημόσιους πόρους, ενώ οι χρηματικές και άλλες αποτιμητές σε χρήμα παροχές των μαθητών ή των γονέων τους είναι ήσσονος σημασίας⁴¹. Κατά συνέπεια, μπορεί να θεωρηθεί ότι η υποχρεωτική εκπαίδευση που παρέχεται στο σχολείο «La Inmaculada» είναι πλήρως ενσωματωμένη στο δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα της Ισπανίας.

47. Όλες οι ανωτέρω συνθήκες συνηγορούν υπέρ του ότι η χρήση του επίμαχου σχολικού κτιρίου –δηλαδή της αίθουσας εκδηλώσεων– εξυπηρετεί ειδικά κοινωνικό, πολιτιστικό και εκπαιδευτικό σκοπό και ότι η σχετική δραστηριότητα της Congregación είναι μη οικονομικής φύσεως, παρά το γεγονός ότι λόγω της δυνατότητας των μαθητών και των γονέων να επιλέγουν μεταξύ διαφόρων ιδιωτικών και δημοσίων σχολείων υφίσταται ομολογουμένως ένα είδος «ανταγωνισμού» μεταξύ των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

39 — Βλ., συναφώς –σε σχέση με δημόσια εκπαιδευτικά ιδρύματα–, αποφάσεις της 27ης Σεπτεμβρίου 1988, Humbel και Edel (263/86, EU:C:1988:451, σκέψεις 17 και 18), της 7ης Δεκεμβρίου 1993, Wirth (C-109/92, EU:C:1993:916, σκέψεις 15 και 16), καθώς και της 11ης Σεπτεμβρίου 2007, Schwarz και Gootjes-Schwarz (C-76/05, EU:C:2007:492, σκέψη 39), και Επιτροπή κατά Γερμανίας (C-318/05, EU:C:2007:495, σκέψη 68). Όπως τονίζει το Δικαστήριο ΕΖΕΣ, η παραπάνω νομολογία, η οποία αφορά την ελεύθερη παροχή υπηρεσιών, δύναται να εφαρμοστεί στον τομέα του δικαίου του ανταγωνισμού, ιδίως σε ό,τι αφορά τις κρατικές ενισχύσεις (απόφαση της 21ης Φεβρουαρίου 2008, Private Barmehagers κατά Εποπτεύουσας Αρχής της ΕΖΕΣ, E-5/07, Report of the EFTA Court 2008, 61, σκέψεις 80 έως 83). Στο ίδιο πνεύμα κινούνται και οι δηλώσεις της Επιτροπής στα σημεία 28 έως 30 της ανακοινώσεώς της σχετικά με την έννοια της κρατικής ενισχύσεως (ΕΕ 2016, C 262, σ. 1).

40 — Με βάση τη διατύπωση στο ερώτημα που υπέβαλε το αιτούν δικαστήριο.

41 — Στο πλαίσιο αυτό, εκτός από τυχόν δωρεές που προσφέρουν οικειοθελώς, οι γονείς των μαθητών πληρώνουν μόνον για προαιρετικές παροχές του σχολείου, όπως είναι η μεταφορά των μαθητών και το μεσημεριανό γεύμα.

48. Ωστόσο, όπως προέκυψε κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, το σχολείο «La Inmaculada» προσφέρει, εκτός από υποχρεωτική εκπαίδευση, και άλλες εκπαιδευτικές υπηρεσίες, τις οποίες το ισπανικό σύστημα θεωρεί προαιρετικές και, συγκεκριμένα, αφενός, προσχολική εκπαίδευση (*educación infantil*) και, αφετέρου, εκπαίδευση η οποία έπεται της υποχρεωτικής (*educación postobligatoria*) και οδηγεί είτε στη λήψη απολυτηρίου (*bachillerato*) είτε στη λήψη πτυχίου επαγγελματικής κατάρτισης (*formación profesional*). Όπως παραδέχτηκε ο εκπρόσωπος της Congregación στη διαδικασία ενώπιον του Δικαστηρίου, για τη χρηματοδότηση των εν λόγω παροχών προαιρετικής εκπαίδευσης, εισπράττονται δίδακτρα από τους γονείς των μαθητών.

49. Αυτό καταδεικνύει ότι τουλάχιστον ένα μέρος των εκπαιδευτικών παροχών που προσφέρει η Congregación στο σχολείο «La Inmaculada» έχουν τον χαρακτήρα κλασικής παροχής υπηρεσιών κατά την έννοια του άρθρου 56 ΣΛΕΕ ή, σε κάθε περίπτωση, παρουσιάζουν έντονες ομοιότητες με αυτήν⁴².

50. Υπό τις συνθήκες αυτές, πρέπει να γίνει δεκτό ότι η Congregación, με τις εκπαιδευτικές υπηρεσίες που παρέχει στο ανήκον σε αυτή σχολείο «La Inmaculada», ασκεί εν μέρει οικονομική και εν μέρει μη οικονομική δραστηριότητα και ότι, επομένως, και η επίμαχη αίθουσα εκδηλώσεων δεν εξυπηρετεί αποκλειστικά κοινωνικό, πολιτιστικό ή εκπαιδευτικό σκοπό, αλλά χρησιμοποιείται, έστω κατά ένα μέρος, για την άσκηση επιχειρηματικής δραστηριότητας της Congregación.

51. Δεδομένου ότι στη διαδικασία ενώπιον του Δικαστηρίου δεν κατέστη δυνατόν να αποσαφηνιστεί η αναλογία μεταξύ της μη υποχρεωτικής και της υποχρεωτικής εκπαίδευσης που παρέχει το σχολείο «La Inmaculada», δεν είναι δυνατός –τουλάχιστον βάσει των στοιχείων που τέθηκαν υπόψη μας– ο προσδιορισμός της αναλογίας μεταξύ οικονομικής και μη οικονομικής δραστηριότητας της Congregación.

52. Ούτως ή άλλως εναπόκειται στο αιτούν δικαστήριο να προβεί, στο πλαίσιο της διαδικαστικής αυτονομίας των κρατών μελών, στις αναγκαίες διαπιστώσεις σχετικά με τη δραστηριότητα της Congregación, από τις οποίες να είναι δυνατή η συναγωγή συμπεράσματος ως προς τη χρήση της επίμαχης αίθουσας εκδηλώσεων. Στο πλαίσιο αυτό δεν θα αρκεί, ασφαλώς, μόνος ο προσδιορισμός του ποσοστού –επί της συνολικής ωφέλιμης επιφάνειας του κτιριακού συγκροτήματος– όλων των χώρων του σχολείου «La Inmaculada» που εξυπηρετούν κάθε έναν από τους δύο τύπους εκπαίδευσης⁴³. Κατά την άποψή μου, πλέον βαρύνουσα σημασία προσήκει σε άλλα μεγέθη, ιδίως στον αριθμό των τάξεων και των διδακτικών ωρών, καθώς και στον αριθμό μαθητών⁴⁴ και δασκάλων που αντιστοιχούν στον κάθε τύπο εκπαίδευσης, ενώ πρέπει να ληφθεί υπόψη και ο ετήσιος προϋπολογισμός που διαθέτει το σχολείο για κάθε έναν από τους τύπους αυτούς.

53. Εάν αποδειχθεί ότι το εύρος της επιχειρηματικής δραστηριότητας της Congregación δεν είναι αξιόλογο σε σχέση με τις εκπαιδευτικές υπηρεσίες που παρέχει ως κοινωνικό, πολιτιστικό και παιδαγωγικό έργο, αλλά απολύτως δευτερεύον, θα μπορούσε δικαιολογημένα να γίνει δεκτό ότι η δραστηριότητα της Congregación είναι εν γένει μη οικονομικού χαρακτήρα. Στο πνεύμα αυτό κινείται, ορθώς, και η άποψη που εξέφρασε η Επιτροπή ενώπιον του Δικαστηρίου.

42 — Ειρήσθω εν παρόδω ότι θα επρόκειτο για επιχειρηματική δραστηριότητα και στην περίπτωση που η αίθουσα εκδηλώσεων του σχολείου εκμισθωνόταν σε μεγάλη έκταση σε τρίτους για εξωσχολικές εκδηλώσεις χωρίς κοινωνικό ή πολιτιστικό αντίκτυπο.

43 — Από τα στοιχεία της δικογραφίας προκύπτει, συναφώς, ότι το 5,46 % της ωφέλιμης επιφάνειας των κτιρίων του σχολείου «La Inmaculada» χρησιμοποιείται από έναν μη κερδοσκοπικό οργανισμό για την παροχή εκπαίδευσης, η οποία δεν συγχρηματοδοτείται από το Δημόσιο. Στο αιτούν δικαστήριο εναπόκειται να κρίνει αν οι εν λόγω ειδικές δραστηριότητες αποτελούν μέρος της προαναφερθείσας προαιρετικής εκπαίδευσης ή αν πρόκειται για προσφορά ειδικής περαιτέρω εκπαίδευσης εμπορικού χαρακτήρα.

44 — Η Επιτροπή ανέφερε κατά τη διάρκεια της επ' ακροατηρίου συζήτησης ότι οι μαθητές, οι οποίοι κάνουν χρήση της προαιρετικής εκπαίδευσης που παρέχει το σχολείο «La Inmaculada», ανέρχονται σε ποσοστό έως 23%. Όπως υποστηρίζει, το εν λόγω ποσοστό προκύπτει από τα στοιχεία που δημοσιεύει το ίδιο το σχολείο στην ιστοσελίδα του. Από ό,τι φαίνεται, η Επιτροπή στηρίζεται, συναφώς, στους αριθμούς των μαθητών των κλάδων *bachillerato* και *formación profesional* του σχολικού έτους 2008/2009 (βλ. www.escolapiosdegetafe.es/historia, τελευταία επίσκεψη στις 12 Ιανουαρίου 2017). Το Δικαστήριο δεν είναι αρμόδιο να ελέγξει την ορθότητα και πληρότητα των στοιχείων αυτών.

54. Μια τέτοια προσέγγιση δικαιολογείται ιδίως για λόγους απλουστεύσεως και οδηγεί σε μια όσο το δυνατόν λιγότερο γραφειοκρατική αντιμετώπιση των περί κρατικών ενισχύσεων διατάξεων του δικαίου της Ένωσης. Ωστόσο, η αρχή της ασφάλειας δικαίου απαιτεί να καθοριστεί ένα όριο, το οποίο θα μπορεί να χρησιμοποιηθεί από τις επιχειρήσεις και τις εθνικές δημόσιες αρχές ως πρακτικός κανόνας για τον χαρακτηρισμό μιας οικονομικής δραστηριότητας ως απολύτως δευτερεύουσας.

55. Η Επιτροπή θεωρεί προφανώς ότι μια οικονομική δραστηριότητα μη υπερβαίνουσα κατά ποσοστό το 20 % του συνόλου της εκπαίδευσης που προσφέρει ένας οργανισμός όπως η Congregación αποτελεί δραστηριότητα αμιγώς επικουρική και απολύτως δευτερεύουσας σημασίας. Η Επιτροπή επικαλείται προς τούτο τον θεσπισθέντα από την ίδια γενικό κανονισμό απαλλαγής κατά κατηγορία⁴⁵ καθώς και το εκδοθέν επίσης από την ίδια ενωσιακό πλαίσιο σχετικά με τις κρατικές ενισχύσεις για την έρευνα⁴⁶.

56. Ως δεσμευτική πράξη κατά την έννοια του άρθρου 288, παράγραφος 2, ΣΛΕΕ, ο γενικός κανονισμός απαλλαγής κατά κατηγορία πρέπει, βεβαίως, να ληφθεί δεόντως υπόψη κατά την εκτίμηση των πραγματικών περιστατικών στην υπό κρίση υπόθεση. Από την προσεκτικότερη ανάγνωση του εν λόγω κανονισμού προκύπτει, ωστόσο, ότι στα άρθρα του δεν γίνεται καμία αναφορά σε οποιοδήποτε είδους όριο 20 %. Μόνον στο προοίμιο του εν λόγω κανονισμού, και μάλιστα σε συγκεκριμένο πλαίσιο αναφοράς, ήτοι σε σημείο που αφορά τις ερευνητικές υποδομές, αναφέρεται ένα τέτοιο ποσοστό ως γενικό παράδειγμα⁴⁷. Όμοια κατ' ουσίαν διατύπωση, αναφερόμενη επίσης σε ερευνητικούς οργανισμούς ή ερευνητικές υποδομές, συναντάται και στο πλαίσιο σχετικά με τις κρατικές ενισχύσεις για την έρευνα, το οποίο η Επιτροπή εξέδωσε με τη μορφή νομικώς μη δεσμευτικής ανακοίνωσης, προκειμένου να γνωστοποιήσει τη διοικητική πρακτική της και να προτείνει ορισμένα μέτρα στα κράτη μέλη⁴⁸.

57. Υπό αυτές τις συνθήκες δεν θεωρώ υποχρεωτική τη γενίκευση του ειδικά για τις ερευνητικές υποδομές προσδιορισθέντος από την Επιτροπή και σχετικά υψηλού ορίου του 20 % και τη γενικότερη χρησιμοποίησή του για τον προσδιορισμό του οικονομικού ή μη χαρακτήρα μιας δραστηριότητας.

58. Αντιθέτως, θα έπρεπε –λαμβάνομένων υπόψη των ορίων που ισχύουν συνήθως στο δίκαιο του ανταγωνισμού⁴⁹ και σε άλλους συναφείς με την ενιαία αγορά τομείς⁵⁰– να γίνει δεκτό ότι, κατά κανόνα, μια οικονομική δραστηριότητα μπορεί να θεωρηθεί ως απολύτως δευτερεύουσα σε σχέση με μια μη οικονομική δραστηριότητα, μόνον εφόσον καλύπτει λιγότερο από το 10 % του εύρους της εν λόγω δραστηριότητας του συγκεκριμένου οργανισμού στον εκάστοτε οικείο τομέα (ήτοι, στην υπό κρίση περίπτωση, το 10 % της δραστηριότητας της Congregación στον τομέα των σχολικών εκπαιδευτικών υπηρεσιών).

45 — Κανονισμός (ΕΕ) 651/2014 της Επιτροπής, της 17ης Ιουνίου 2014, για την κήρυξη ορισμένων κατηγοριών ενισχύσεων ως συμβατών με την εσωτερική αγορά κατ' εφαρμογή των άρθρων 107 και 108 της Συνθήκης (ΕΕ 2014, L 187, σ. 1).

46 — Ανακοίνωση της Επιτροπής – Πλαίσιο σχετικά με τις κρατικές ενισχύσεις για την έρευνα και ανάπτυξη και την καινοτομία (ΕΕ 2014, C 198, σ. 1).

47 — Αιτιολογική σκέψη 49 του κανονισμού 651/2014.

48 — Σημείο 20 του πλαισίου.

49 — Προκειμένου να κριθεί κατά πόσον, στο πλαίσιο των άρθρων 101 και 102 ΣΛΕΕ, ορισμένες συμπεριφορές των επιχειρήσεων δύνανται να επηρεάσουν αισθητά το εμπόριο μεταξύ κρατών μελών, τόσο στη νομολογία όσο και στην πρακτική της Επιτροπής λαμβάνεται, μεταξύ άλλων κριτηρίων, ως βάση ένα όριο 5 % ως προς το μερίδιο αγοράς, βλ., συναφώς, την ανακοίνωση της Επιτροπής «Κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με την έννοια του επηρεασμού του εμπορίου των άρθρων 81 και 82 της Συνθήκης», σημεία 46, 52 και 53 (ΕΕ 2004, C 101, σ. 81).

50 — Ενδεικτικώς, στον τομέα του φόρου προστιθέμενης αξίας, η Γερμανία εξουσιοδοτήθηκε από το Συμβούλιο να εξαιρέσει του δικαιώματος έκπτωσης του ΦΠΑ τις δαπάνες που αφορούν αγαθά και υπηρεσίες, σε περίπτωση που το ποσοστό χρησιμοποίησής τους για ιδιωτικές ανάγκες του φορολογούμενου ή του προσωπικού του ή γενικότερα για σκοπούς ξένους προς την επιχείρηση υπερβαίνει το 90 % της συνολικής τους χρησιμοποίησής (άρθρο 1 της αποφάσεως 2000/186/ΕΚ του Συμβουλίου, της 28ης Φεβρουαρίου 2000· ΕΕ 2000, L 59, σ. 12). Κατά συνέπεια, στην περίπτωση αυτή, μια δραστηριότητα μπορεί να χαρακτηριστεί απολύτως δευτερεύουσα μόνον αν το ποσοστό της δεν υπερβαίνει το 10 %.

59. Εάν, αντιθέτως, η οικονομική δραστηριότητα ενός οργανισμού όπως είναι η Congregación ανέρχεται σε ποσοστό 10% ή υπερβαίνει το ποσοστό αυτό, πρέπει να γίνει δεκτό ότι η δραστηριότητα του οργανισμού είναι εν μέρει οικονομική και εν μέρει μη οικονομική. Αντίστοιχα θα πρέπει να θεωρηθεί και η ευνοϊκή μεταχείριση από το κράτος –εν προκειμένω η χορήγηση φορολογικής απαλλαγής– αναλογικά μόνον (pro rata) ως ενδεχόμενο πλεονέκτημα, το οποίο πρέπει να εκτιμηθεί υπό το πρίσμα της απαγορεύσεως των κρατικών ενισχύσεων κατά το άρθρο 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ.

60. Κατά συνέπεια, διαπιστώνεται ότι, ελλείψει οικονομικής δραστηριότητας της Καθολικής Εκκλησίας, μια φορολογική απαλλαγή όπως η επίμαχη δεν εμπίπτει καν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ, στο μέτρο που αφορά ένα σχολικό κτίριο το οποίο χρησιμοποιείται από την εκκλησία για την παροχή εκπαιδευτικών υπηρεσιών στο πλαίσιο της κοινωνικής, πολιτιστικής και εκπαιδευτικής αποστολής της. Αντιθέτως, υφίσταται οικονομική δραστηριότητα στον βαθμό που το εν λόγω κτίριο χρησιμοποιείται για αμιγώς εμπορικούς σκοπούς.

β) Οι τέσσερις προϋποθέσεις για την εφαρμογή του άρθρου 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ

61. Μόνον στο μέτρο που η Congregación ασκεί οικονομική δραστηριότητα σύμφωνα με όσα εκτέθηκαν ανωτέρω⁵¹ και, συνεπώς, πρέπει να θεωρηθεί ως επιχείρηση θα πρέπει να εξεταστεί η ζητούμενη από αυτήν φορολογική απαλλαγή με βάση τα κριτήρια του άρθρου 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ.

62. Σύμφωνα με το άρθρο 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ, «[ε]νισχύσεις που χορηγούνται υπό οποιαδήποτε μορφή από τα κράτη ή με κρατικούς πόρους και που νοθεύουν ή απειλούν να νοθεύσουν τον ανταγωνισμό διά της ευνοϊκής μεταχειρίσεως ορισμένων επιχειρήσεων ή ορισμένων κλάδων παραγωγής είναι ασυμβίβαστες με την εσωτερική αγορά, κατά το μέτρο που επηρεάζουν τις μεταξύ κρατών μελών συναλλαγές, εκτός αν οι Συνθήκες ορίζουν άλλως».

63. Για να υφίσταται «ενίσχυση» κατά την έννοια του άρθρου 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ πρέπει να πληρούνται όλες οι προβλεπόμενες στην ανωτέρω διάταξη προϋποθέσεις⁵².

64. Ως εκ τούτου, πρέπει, πρώτον, να πρόκειται για κρατική παρέμβαση ή για παρέμβαση με τη χρήση κρατικών πόρων. Δεύτερον, η παρέμβαση αυτή πρέπει να μπορεί να επηρεάσει το εμπόριο μεταξύ των κρατών μελών. Τρίτον, πρέπει να χορηγεί ένα πλεονέκτημα υπέρ του δικαιούχου. Τέταρτον, πρέπει να νοθεύει ή να απειλεί να νοθεύσει τον ανταγωνισμό⁵³.

65. Κατά πάγια νομολογία, η συνδρομή των ανωτέρω προϋποθέσεων δεν ελέγχεται με γνώμονα τους επιδιωκόμενους από τις εθνικές αρχές σκοπούς, αλλά πρωτίστως με γνώμονα τα αποτελέσματα του ληφθέντος μέτρου⁵⁴.

51 — Βλ. σημεία 36 έως 60 των παρούσων προτάσεων.

52 — Αποφάσεις της 24ης Ιουλίου 2003, Altmark Trans και Regierungspräsidium Magdeburg (C-280/00, EU:C:2003:415, σκέψη 74), της 8ης Μαΐου 2013, Libert κ.λπ. (C-197/11 και C-203/11, EU:C:2013:288, σκέψη 74), καθώς και της 21ης Δεκεμβρίου 2016, Επιτροπή κατά Hansestadt Lübeck (C-524/14 P, EU:C:2016:971, σκέψη 40), και Επιτροπή κατά World Duty Free Group κ.λπ. (C-20/15 P και C-21/15 P, EU:C:2016:981, σκέψη 53).

53 — Αποφάσεις της 24ης Ιουλίου 2003, Altmark Trans και Regierungspräsidium Magdeburg (C-280/00, EU:C:2003:415, σκέψη 75), της 8ης Μαΐου 2013, Libert κ.λπ. (C-197/11 και C-203/11, EU:C:2013:288, σκέψη 74), καθώς και της 21ης Δεκεμβρίου 2016, Επιτροπή κατά Hansestadt Lübeck (C-524/14 P, EU:C:2016:971, σκέψη 40), και Επιτροπή κατά World Duty Free Group κ.λπ. (C-20/15 P και C-21/15 P, EU:C:2016:981, σκέψη 53).

54 — Αποφάσεις της 3ης Μαρτίου 2005, Heiser (C-172/03, EU:C:2005:130, σκέψη 46), της 9ης Ιουνίου 2011, Comitato «Venezia vuole vivere» κ.λπ. κατά Επιτροπής (C-71/09 P, C-73/09 P και C-76/09 P, EU:C:2011:368, σκέψη 94), της 26ης Οκτωβρίου 2016, Orange κατά Επιτροπής (C-211/15 P, EU:C:2016:798, σκέψη 38), και της 21ης Δεκεμβρίου 2016, Επιτροπή κατά Hansestadt Lübeck (C-524/14 P, EU:C:2016:971, σκέψη 48).

i) Κρατική παρέμβαση ή παρέμβαση με τη χρήση κρατικών πόρων

66. Καταρχάς, σε ό,τι αφορά το κριτήριο της «ενισχύσεως που χορηγείται από τα κράτη ή με κρατικούς πόρους» γίνεται δεκτό ότι το άρθρο 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ καλύπτει όχι μόνο θετικές παροχές, όπως είναι οι επιδοτήσεις, αλλά και κάθε είδους μέτρο το οποίο, ανεξαρτήτως της μορφής του, ελαφρύνει τις οικονομικές υποχρεώσεις που υπό κανονικές συνθήκες βαρύνουν την επιχείρηση και, ως εκ τούτου, χωρίς να συνιστά επιδότηση υπό τη στενή έννοια του όρου, είναι της ίδιας φύσεως ή έχει τα ίδια αποτελέσματα⁵⁵.

67. Στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ εμπίπτει ακόμη και ευνοϊκή φορολογική μεταχείριση η οποία, μολονότι δεν συνεπάγεται μεταφορά κρατικών πόρων, περιάγει τους δικαιούχους σε ευνοϊκότερη οικονομική κατάσταση σε σχέση με τους λοιπούς υποκειμένους σε φόρο⁵⁶. Είναι αυτονόητο ότι αυτό ισχύει και στην περίπτωση που η αντίστοιχη ευνοϊκή μεταχείριση χορηγείται από διοικητική υποδιαίρεση του κράτους –στην προκειμένη περίπτωση από τον δήμο– ή μειώνει τα έσοδα αυτής, δεδομένου ότι το άρθρο 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ καταλαμβάνει κάθε μέτρο το οποίο χρηματοδοτείται με δημόσιους πόρους και καταλογίζεται στο κράτος⁵⁷.

68. Το γεγονός ότι η επίμαχη εν προκειμένω φορολογική απαλλαγή συνάγεται από τη Συμφωνία του 1979 και, συνεπώς, από πράξη του διεθνούς δικαίου δεν αναιρεί τον χαρακτήρα της ως κρατικού ή από κρατικούς πόρους χρηματοδοτούμενου μέτρου. Πρώτον, το ισπανικό κράτος συνέβαλε αποφασιστικά στη σύναψη της Συμφωνίας του 1979, την οποία και επικύρωσε, και συνεπώς η εν λόγω Συμφωνία πρέπει, από τη σκοπιά του ενωσιακού δικαίου, να αντιμετωπίζεται ως εθνικό δίκαιο. Δεύτερον, όσον αφορά τον φόρο επί κατασκευών, εγκαταστάσεων και έργων, η εν λόγω Συμφωνία οδηγεί σε απώλεια δημόσιων εσόδων για την Ισπανία. Τρίτον, όπως προκύπτει, μεταξύ άλλων, από τις διάφορες αποφάσεις του Υπουργείου Οικονομικών, το ισπανικό κράτος συμβάλλει αποφασιστικά και στην ερμηνεία και τη συγκεκριμενοποίηση της Συμφωνίας⁵⁸. Και, τέταρτον, ο μηχανισμός επιλύσεως διαφορών του άρθρου VI της Συμφωνίας αναγνωρίζει επίσης αποφασιστικό ρόλο στο ισπανικό κράτος όσον αφορά την ερμηνεία και την περαιτέρω εξέλιξη της Συμφωνίας.

ii) Επιλεκτικό πλεονέκτημα

69. Το άρθρο 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ απαγορεύει τις ενισχύσεις που συνεπάγονται ευνοϊκή μεταχείριση «ορισμένων επιχειρήσεων ή ορισμένων κλάδων παραγωγής», ήτοι τις επιλεκτικές ενισχύσεις⁵⁹. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της επιλεκτικότητας του πλεονεκτήματος αποτελεί, κατά τη νομολογία, η εύνοια ορισμένων επιχειρήσεων ή ορισμένων κλάδων παραγωγής έναντι άλλων οι οποίοι τελούν, από πλευράς του επιδιωκόμενου με το εν λόγω καθεστώς σκοπού, σε συγκρίσιμη πραγματική και νομική κατάσταση⁶⁰.

55 — Αποφάσεις της 23ης Φεβρουαρίου 1961, De Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg κατά Ανωτάτης Αρχής (30/59, EU:C:1961:2, σ. 43), της 15ης Μαρτίου 1994, Banco Exterior de España (C-387/92, EU:C:1994:100, σκέψη 13), της 11ης Ιουλίου 1996, SFEI κ.λπ. (C-39/94, EU:C:1996:285, σκέψη 58), και της 14ης Ιανουαρίου 2015, Eventech (C-518/13, EU:C:2015:9, σκέψη 33).

56 — Αποφάσεις της 15ης Μαρτίου 1994, Banco Exterior de España (C-387/92, EU:C:1994:100, σκέψη 14), της 15ης Νοεμβρίου 2011, Επιτροπή και Ισπανία κατά Government of Gibraltar και Ηνωμένου Βασιλείου (C-106/09 P και C-107/09 P, EU:C:2011:732, σκέψη 72), της 9ης Οκτωβρίου 2014, Ministerio de Defensa και Navantia (C-522/13, EU:C:2014:2262, σκέψη 23), και της 21ης Δεκεμβρίου 2016, Επιτροπή κατά World Duty Free Group κ.λπ. (C-20/15 P και C-21/15 P, EU:C:2016:981, σκέψη 56)· ομοίως απόφαση της 22ας Ιουνίου 2006, Βέλγιο και Forum 187 κατά Επιτροπής (C-182/03 και C-217/03, EU:C:2006:416, ιδίως σκέψη 81).

57 — Βλ., συναφώς, αποφάσεις της 14ης Οκτωβρίου 1987, Γερμανία κατά Επιτροπής (248/84, EU:C:1987:437, σκέψη 17), και της 6ης Σεπτεμβρίου 2006, Πορτογαλία κατά Επιτροπής (C-88/03, EU:C:2006:511, σκέψη 55).

58 — Βλ. σημείο 13 των παρουσών προτάσεων.

59 — Απόφαση της 14ης Ιανουαρίου 2015, Eventech (C-518/13, EU:C:2015:9, σκέψη 54).

60 — Αποφάσεις της 3ης Μαρτίου 2005, Heiser (C-172/03, EU:C:2005:130, σκέψη 40), της 14ης Ιανουαρίου 2015, Eventech (C-518/13, EU:C:2015:9, σκέψη 55), καθώς και της 21ης Δεκεμβρίου 2016, Επιτροπή κατά Hansstadt Lübeck (C-524/14 P, EU:C:2016:971, σκέψεις 41 και 54), και Επιτροπή κατά World Duty Free Group κ.λπ. (C-20/15 P και C-21/15 P, EU:C:2016:981, σκέψη 54)· στο ίδιο πνεύμα βλ. απόφαση της 8ης Νοεμβρίου 2001, Adria-Wien Pipeline και Wietersdorfer & Peggauer Zementwerke (C-143/99, EU:C:2001:598, σκέψη 41).

70. Κατά πάγια νομολογία, κρίσιμο προς τον σκοπό της εκτιμήσεως του επιλεκτικού χαρακτήρα ενός φορολογικού πλεονεκτήματος είναι κατά πόσον το εισάγον το πλεονέκτημα κρατικό μέτρο παρεκκλίνει του γενικού συστήματος, καθόσον διαφοροποιεί αδικαιολόγητα επιχειρηματίες οι οποίοι βρίσκονται, από απόψεως του επιδιωκόμενου με τη φορολογική ρύθμιση του εν λόγω κράτους μέλους σκοπού, σε συγκρίσιμη πραγματική και νομική κατάσταση⁶¹.

71. Βάσει του εν προκειμένω ισχύοντος «γενικού συστήματος», στην Ισπανία επιβάλλεται φόρος υπέρ των δήμων επί κάθε κατασκευής, εγκαταστάσεως και έργου. Το γεγονός ότι μόνον η Καθολική Εκκλησία δεν οφείλει, με βάση τη Συμφωνία του 1979, να καταβάλει τον εν λόγω φόρο συνιστά για αυτή –στο μέτρο που ασκεί οικονομική και, συνεπώς, επιχειρηματική δραστηριότητα– πλεονέκτημα που την περιάγει σε ευνοϊκότερη οικονομική κατάσταση σε σχέση με τους λοιπούς επιχειρηματίες⁶². Ουδόλως πρόκειται για πλεονέκτημα απορρέον από μέτρο γενικής ισχύος το οποίο εφαρμόζεται αδιακρίτως σε όλους τους επιχειρηματίες και στο οποίο έχει πρόσβαση οιοσδήποτε πληροί τις σχετικές προϋποθέσεις⁶³.

72. Το Δικαστήριο δέχεται, βεβαίως, ότι ένα φορολογικό πλεονέκτημα δεν είναι επιλεκτικό όταν δικαιολογείται από τη φύση ή από την εν γένει οικονομία του συστήματος εντός του οποίου εντάσσεται, ιδίως στην περίπτωση που το φορολογικό μέτρο απορρέει ευθέως από τις θεμελιώδεις ή τις κατευθυντήριες αρχές του εθνικού φορολογικού συστήματος⁶⁴. Ωστόσο, με βάση τα στοιχεία που τέθηκαν υπόψη του Δικαστηρίου δεν προκύπτει τέτοιος δικαιολογητικός λόγος στην υπό κρίση περίπτωση. Και τούτο, διότι οι λόγοι για τους οποίους χορηγείται η φορολογική απαλλαγή στην Καθολική Εκκλησία δεν προκύπτουν ούτε από την οικονομία της σχετικής φορολογικής ρυθμίσεως ούτε από τις θεμελιώδεις ή κατευθυντήριες αρχές του ισπανικού φορολογικού συστήματος. Αντιθέτως, η επίμαχη φορολογική απαλλαγή βασίζεται στη Συμφωνία του 1979. Θεμέλιό της αποτελούν, κατά συνέπεια, εκτιμήσεις που δεν έχουν τις ρίζες τους στο ισπανικό φορολογικό δίκαιο και, συνεπώς, δεν είναι ικανές να αποκλείσουν τον επιλεκτικό χαρακτήρα του πλεονεκτήματος.

73. Εντούτοις, μπορεί να μην υφίσταται επιλεκτικό πλεονέκτημα κατά την έννοια του άρθρου 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ, αν η επίμαχη φορολογική απαλλαγή θεωρηθεί ότι αποτελεί αντιστάθμιση για τυχόν υποχρεώσεις που ανέλαβε η Καθολική Εκκλησία στον τομέα των υπηρεσιών κοινής ωφέλειας. Τούτο εκτιμάται με βάση τα κριτήρια που διατύπωσε το Δικαστήριο με την απόφαση *Altmark Trans*⁶⁵.

61 — Αποφάσεις της 8ης Νοεμβρίου 2001, *Adria-Wien Pipeline* και *Wietersdorfer & Peggauer Zementwerke* (C-143/99, EU:C:2001:598, σκέψεις 41 και 42), της 6ης Σεπτεμβρίου 2006, *Πορτογαλία κατά Επιτροπής* (C-88/03, EU:C:2006:511, σκέψεις 54 και 56), της 15ης Νοεμβρίου 2011, *Επιτροπή και Ισπανία κατά Government of Gibraltar* (C-106/09 P και C-107/09 P, EU:C:2011:732, σκέψεις 73, 75 και 101), και της 21ης Δεκεμβρίου 2016, *Επιτροπή κατά World Duty Free Group κ.λπ.* (C-20/15 P και C-21/15 P, EU:C:2016:981, σκέψεις 54 και 60).

62 — Σχετικά με το κριτήριο της περιαγωγής σε ευνοϊκότερη οικονομική κατάσταση, βλ. αποφάσεις της 15ης Ιουνίου 2006, *Air Liquide Industries Belgium* (C-393/04 και C-41/05, EU:C:2006:403, σκέψη 30), της 9ης Οκτωβρίου 2014, *Ministerio de Defensa και Navantia* (C-522/13, EU:C:2014:2262, σκέψη 23), της 8ης Σεπτεμβρίου 2015, *Taricco κ.λπ.* (C-105/14, EU:C:2015:555, σκέψη 61), και της 21ης Δεκεμβρίου 2016, *Επιτροπή κατά World Duty Free Group κ.λπ.* (C-20/15 P και C-21/15 P, EU:C:2016:981, σκέψη 56).

63 — Σχετικά με την προβληματική των αδιακρίτως σε όλους τους επιχειρηματίες εφαρμοζόμενων μέτρων γενικής ισχύος, βλ. αποφάσεις της 18ης Ιουλίου 2013, P (C-6/12, EU:C:2013:525, σκέψη 18), της 9ης Οκτωβρίου 2014, *Ministerio de Defensa και Navantia* (C-522/13, EU:C:2014:2262, σκέψη 23), και της 21ης Δεκεμβρίου 2016, *Επιτροπή κατά World Duty Free Group κ.λπ.* (C-20/15 P και C-21/15 P, EU:C:2016:981, σκέψεις 56 και 59)· στο ίδιο πνεύμα απόφαση της 8ης Νοεμβρίου 2001, *Adria-Wien Pipeline* και *Wietersdorfer & Peggauer Zementwerke* (C-143/99, EU:C:2001:598, σκέψη 35).

64 — Αποφάσεις της 29ης Απριλίου 2004, *Κάτω Χώρες κατά Επιτροπής* (C-159/01, EU:C:2004:246, σκέψεις 42 και 43), της 18ης Ιουλίου 2013, P (C-6/12, EU:C:2013:525, σκέψη 22), καθώς και της 21ης Δεκεμβρίου 2016, *Επιτροπή κατά World Duty Free Group κ.λπ.* (C-20/15 P και C-21/15 P, EU:C:2016:981, σκέψη 58), και *Επιτροπή κατά Hansestadt Lübeck* (C-524/14 P, EU:C:2016:971, σκέψη 41)· ομοίως αποφάσεις της 8ης Νοεμβρίου 2001, *Adria-Wien Pipeline* και *Wietersdorfer & Peggauer Zementwerke* (C-143/99, EU:C:2001:598, σκέψη 42), και της 9ης Οκτωβρίου 2014, *Ministerio de Defensa και Navantia* (C-522/13, EU:C:2014:2262, σκέψεις 42 και 43).

65 — Απόφαση της 24ης Ιουλίου 2003, *Altmark Trans* και *Regierungspräsidium Magdeburg* (C-280/00, EU:C:2003:415, σκέψεις 83 έως 94, ιδίως σκέψεις 88 έως 93)· έκτοτε πάγια νομολογία, βλ. προσφάτως απόφαση της 26ης Οκτωβρίου 2016, *Orange κατά Επιτροπής* (C-211/15 P, EU:C:2016:798, σκέψεις 42 και 44).

74. Κατά την εφαρμογή των εν λόγω κριτηρίων πρέπει –λαμβάνομένης υπόψη της συνταγματικού χαρακτήρα επιταγής του άρθρου 17, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ– να ληφθεί δεόντως υπόψη το ιδιαίτερο καθεστώς των εκκλησιών. Αυτό μπορεί, βεβαίως, να έχει ως αποτέλεσμα να θεωρηθεί η εκπαίδευση που προσφέρεται σε ένα εκκλησιαστικό σχολείο ως συμβολή στην παροχή δημόσιας υπηρεσίας, ιδίως αν η εν λόγω εκπαίδευση εντάσσεται στο κρατικό εκπαιδευτικό σύστημα⁶⁶.

75. Εντούτοις, η *πάγια* απαλλαγή της Καθολικής Εκκλησίας από τον φόρο επί κατασκευών, εγκαταστάσεων και έργων δεν αποτελεί αυτή καθαυτήν αντικειμενική και, ιδίως, με διαφάνεια προσδιορισθείσα αντιστάθμιση για τα *ειδικά* βάρη που επωμίζονται οι εκκλησίες λόγω της εκπλήρωσης υποχρεώσεων παροχής δημόσιας υπηρεσίας⁶⁷. Αντιθέτως, μια τέτοιου είδους αντιστάθμιση θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνον μέσω στοχευμένων μέτρων, ιδίως μέσω συγκεκριμένων χρηματοδοτήσεων εκ μέρους του κράτους, ενώ και πάλι θα έπρεπε να εξεταστεί αν οι χρηματοδοτήσεις που ήδη λαμβάνει από το ισπανικό κράτος η Congregación συνιστούν επαρκή αντιστάθμιση.

76. Εφόσον δεν συντρέχουν οι ανωτέρω προϋποθέσεις, δεν είναι δυνατόν, με βάση τη νομολογία Altmark Trans, να αποκλειστεί σε μια περίπτωση όπως η υπό κρίση η ύπαρξη επιλεκτικού πλεονεκτήματος υπέρ της Καθολικής Εκκλησίας.

iii) Επηρεασμός του εμπορίου μεταξύ των κρατών μελών και νόθευση του ανταγωνισμού

77. Η τρίτη και η τέταρτη προϋπόθεση του άρθρου 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ συνδέονται στενά μεταξύ τους και αφορούν τις επιπτώσεις των κρατικών ενισχύσεων, αφενός, στον ανταγωνισμό και, αφετέρου, στο εμπόριο εντός της Ένωσης. Κατά πάγια νομολογία, εν προκειμένω δεν απαιτείται να αποδεικνύεται ότι ένα μέτρο είχε πράγματι επιπτώσεις στο εμπόριο μεταξύ κρατών μελών και νόθευσε όντως τον ανταγωνισμό, αλλά εξετάζεται μόνο αν δύναται να επηρεάσει το εν λόγω εμπόριο και να νοθεύσει τον ανταγωνισμό⁶⁸.

78. Ένα μέτρο μπορεί να επηρεάσει το εμπόριο μεταξύ των κρατών μελών αρκεί να ενισχύει τη θέση μιας επιχειρήσεως έναντι άλλων ανταγωνιστών στο εμπόριο αυτό. Δεν απαιτείται πάντως οι ίδιες οι επιχειρήσεις που ωφελήθηκαν να μετέχουν στο ενδοενοσιακό εμπόριο⁶⁹.

79. Όσον αφορά την προϋπόθεση της νοθεύσεως του ανταγωνισμού, πρέπει να τονιστεί ότι οι ενισχύσεις που αποσκοπούν στο να απαλλάξουν μια επιχείρηση από έξοδα που θα έπρεπε κανονικά να επωμιστεί η ίδια, στο πλαίσιο της τρέχουσας διαχειρίσεώς της ή των συνήθων δραστηριοτήτων της, νοθεύουν κατά κανόνα τις συνθήκες του ανταγωνισμού⁷⁰.

80. Όσον αφορά τις *εμπορικής φύσεως* εκπαιδευτικές υπηρεσίες που περιγράφω στο παρόν τμήμα των προτάσεών μου, ήτοι, ειδικότερα, την προαιρετική εκπαίδευση και άλλες μη υποχρεωτικές παροχές που προσφέρει το σχολείο, είναι βέβαιο ότι γι' αυτές υφίσταται μια αγορά στην οποία δύναται να ασκούν διασυννοριακή δραστηριότητα φορείς μεγάλου, αλλά και μικρότερου μεγέθους. Όταν χορηγείται απαλλαγή από τον φόρο επί κατασκευών, εγκαταστάσεων και έργων σε έναν εκ των

66 — Πρώτο κριτήριο της νομολογίας Altmark Trans (απόφαση της 24ης Ιουλίου 2003, Altmark Trans και Regierungspräsidium Magdeburg, C-280/00, EU:C:2003:415, σκέψη 89).

67 — Δεύτερο κριτήριο της νομολογίας Altmark Trans (απόφαση της 24ης Ιουλίου 2003, Altmark Trans και Regierungspräsidium Magdeburg, C-280/00, EU:C:2003:415, σκέψεις 90 και 91).

68 — Αποφάσεις της 10ης Ιανουαρίου 2006, Cassa di Risparmio di Firenze κ.λπ. (C-222/04, EU:C:2006:8, σκέψη 140), της 14ης Ιανουαρίου 2015, Eventech (C-518/13, EU:C:2015:9, σκέψη 65), της 26ης Οκτωβρίου 2016, Orange κατά Επιτροπής (C-211/15 P, EU:C:2016:798, σκέψη 64), και της 21ης Δεκεμβρίου 2016, Vervloet κ.λπ. (C-76/15, EU:C:2016:975, σκέψη 102).

69 — Αποφάσεις της 10ης Ιανουαρίου 2006, Cassa di Risparmio di Firenze κ.λπ. (C-222/04, EU:C:2006:8, σκέψεις 141 έως 143), της 14ης Ιανουαρίου 2015, Eventech (C-518/13, EU:C:2015:9, σκέψεις 66 και 67), και της 21ης Δεκεμβρίου 2016, Vervloet κ.λπ. (C 76/15, EU:C:2016:975, σκέψη 104).

70 — Αποφάσεις της 30ής Απριλίου 2009, Επιτροπή κατά Ιταλίας και Wam (C-494/06 P, EU:C:2009:272, σκέψη 54), και της 26ης Οκτωβρίου 2016, Orange κατά Επιτροπής (C-211/15 P, EU:C:2016:798, σκέψη 66).

φορέων που παρέχουν τέτοιες εκπαιδευτικές υπηρεσίες, όπως στην προκειμένη περίπτωση στην Καθολική Εκκλησία, ενώ, αντιθέτως, οι υφιστάμενοι ή δυνητικοί ανταγωνιστές του θα έπρεπε σε παρόμοια περίπτωση να καταβάλουν τον εν λόγω φόρο, τότε ο φορέας αυτός αποκτά πλεονέκτημα ως προς το κόστος, ικανό να τον ευνοήσει στο πλαίσιο του ανταγωνισμού.

81. Ασφαλώς, το ποσό των 23 730,41 ευρώ που οφείλει να καταβάλει στην προκειμένη περίπτωση η Congregación ως φόρο για τη μετατροπή της αίθουσας εκδηλώσεων στο σχολείο «La Inmaculada» φαντάζει σχετικά μικρό σε σχέση με άλλους παράγοντες κόστους οι οποίοι δύνανται να επηρεάζουν την εσωτερική αγορά.

82. Ωστόσο, κατά πάγια νομολογία, το δικαίωμα της Ένωσης δεν προβλέπει κάποιο όριο ή ποσοστό κάτω από το οποίο θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι δεν επηρεάζεται το εμπόριο μεταξύ κρατών μελών. Πράγματι, το σχετικά χαμηλό ύψος μιας ενισχύσεως ή το σχετικά μέτριο μέγεθος της επιχειρήσεως που λαμβάνει την ενίσχυση δεν αποκλείουν a priori τη δυνατότητα επηρεασμού του μεταξύ κρατών μελών εμπορίου⁷¹.

83. Κατά συνέπεια, εφόσον η οικονομική δραστηριότητα ενός οργανισμού είναι επαρκώς βαρύνουσα ώστε να χαρακτηριστεί ο οργανισμός ως επιχείρηση κατά την έννοια των περί ανταγωνισμού διατάξεων της Ένωσης (κάτι που αποτελεί προκαταρκτικό ζήτημα για την εφαρμογή του άρθρου 107 ΣΛΕΕ⁷²), μπορούν ακόμη και σχετικά χαμηλού ύψους ενισχύσεις να επηρεάσουν το εμπόριο μεταξύ κρατών μελών.

84. Πέραν αυτού, στο ευρωπαϊκό δικαίωμα ανταγωνισμού οι επιπτώσεις ενός μέτρου στο ενδοεθνικό εμπόριο και στον ανταγωνισμό στην εσωτερική αγορά δεν πρέπει να αξιολογούνται μεμονωμένα, αλλά εντασσόμενες πάντοτε στο οικείο οικονομικό και νομικό πλαίσιο. Μεταξύ άλλων πρέπει να συνεκτιμάται το αν πρόκειται για μεμονωμένη περίπτωση ή για περισσότερες περιπτώσεις («δέσμη») παρόμοιων προβλημάτων⁷³.

85. Στην περίπτωση οργανισμού ο οποίος, όπως εν προκειμένω η Καθολική Εκκλησία, κατέχει μεγάλο αριθμό ακινήτων τα οποία δύνανται να απαλλαγούν από τον επίμαχο φόρο στο σύνολό τους, το πραγματικό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα του οργανισμού αυτού υπερβαίνει κατά πολύ την αξία που μπορεί να υποδηλώνει εκ πρώτης όψεως το επίδικο στη διαφορά της κύριας δίκης ποσό των 23 730,41 ευρώ, το οποίο αφορά ένα και μοναδικό κατασκευαστικό έργο, εν προκειμένω την ανακαίνιση της αίθουσας εκδηλώσεων του σχολείου «La Inmaculada». Και τούτο διότι η Καθολική Εκκλησία, υπό την ιδιότητα του παρόχου εκπαιδευτικών υπηρεσιών, δύναται να λάβει γενικώς υπόψη, κατά τον υπολογισμό του κόστους της, το πλεονέκτημα το οποίο αποκτά για όλα της τα σχολικά κτίρια λόγω της απαλλαγής της από τον φόρο επί κατασκευών, εγκαταστάσεων και έργων. Με δεδομένο ότι η Συμφωνία του 1979 προβλέπει σειρά περαιτέρω φορολογικών απαλλαγών, το εν λόγω πλεονέκτημα καθίσταται ακόμη μεγαλύτερο.

71 — Απόφαση της 21ης Μαρτίου 1990, Βέλγιο κατά Επιτροπής («Tubemeuse», C-142/87, EU:C:1990:125, σκέψη 43), της 24ης Ιουλίου 2003, Altmark Trans και Regierungspräsident Magdeburg (C-280/00, EU:C:2003:415, σκέψη 81), της 14ης Ιανουαρίου 2015, Eventech (C-518/13, EU:C:2015:9, σκέψη 68), και της 21ης Δεκεμβρίου 2016, Vervloet κ.λπ. (C-76/15, EU:C:2016:975, σκέψη 107).

72 — Βλ., συναφώς, τα ανωτέρω αναφερόμενα σχετικά με την έννοια της επιχειρήσεως, ιδίως στα σημεία 53 έως 60 των παρουσών προτάσεων.

73 — Συναφώς, θεμελιώδης είναι η απόφαση της 28ης Φεβρουαρίου 1991, Δηλιμίτης (C-234/89, EU:C:1991:91, σκέψεις 19 έως 27), σύμφωνα με την οποία κατά την εκτίμηση ενδεχόμενων αντίθετων προς τους κανόνες του ανταγωνισμού αποτελεσμάτων των συμφωνιών μεταξύ επιχειρήσεων πρέπει να λαμβάνεται ιδίως υπόψη το γεγονός ότι υφίσταται «δέσμη παρεμφερών συμβάσεων» στην αγορά, οι οποίες μπορεί να προκαλέσουν «σωρευτικό αποτέλεσμα στεγανοποιήσεως» της βλ., επίσης, αποφάσεις της 27ης Απριλίου 1994, Almelo (C-393/92, EU:C:1994:171, σκέψη 37), και της 26ης Νοεμβρίου 2015, Maxima Latvija (C-345/14, EU:C:2015:784, σκέψη 26)· ομοίως και απόφαση της 11ης Σεπτεμβρίου 2014, CB κατά Επιτροπής (C-67/13 P, EU:C:2014:2204, σκέψη 79).

86. Κατά τα λοιπά, σύμφωνα με τον κανονισμό της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τις ενισχύσεις ήσσονος σημασίας⁷⁴, ως μέτρα ενισχύσεων που «δεν ανταποκρίνονται στο σύνολο των κριτηρίων του άρθρου 107, παράγραφος 1, [ΣΛΕΕ]» θεωρούνται μόνον οι ενισχύσεις των οποίων το συνολικό ποσό δεν υπερβαίνει το ποσό των 200 000 ευρώ σε περίοδο τριών οικονομικών ετών. Η επίμαχη φορολογική απαλλαγή, η οποία χορηγήθηκε με βάση τη Συμφωνία του 1979, δεν υπόκειται σε τέτοιου είδους περιορισμό ως προς το ποσό ή ως προς την περίοδο χορηγήσεώς της αλλά, σύμφωνα με το άρθρο IV, παράγραφος 1, στοιχείο Β, της Συμφωνίας αυτής, ισχύει γενικώς και απεριόριστως για όλες τις κατασκευές, εγκαταστάσεις και έργα της Καθολικής Εκκλησίας στην Ισπανία. Κατά συνέπεια, η εν λόγω φορολογική απαλλαγή δεν μπορεί να υπαχθεί στο ευνοϊκό καθεστώς των ενισχύσεων ήσσονος σημασίας.

Ενδιάμεσο συμπέρασμα

87. Συνεπώς, στο μέτρο που, με βάση τα ανωτέρω, η Congregación ασκεί οικονομική δραστηριότητα και, ως εκ τούτου, πρέπει να θεωρηθεί επιχείρηση⁷⁵, φορολογική απαλλαγή, όπως η επίμαχη στη διαφορά της κύριας δίκης, πρέπει να θεωρηθεί ότι αποτελεί κρατική ενίσχυση εμπίπτουσα στην απαγόρευση του άρθρου 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ.

3. Οι συνέπειες ενδεχόμενου χαρακτηρισμού της φορολογικής απαλλαγής ως κρατικής ενισχύσεως

88. Απομένει να διευκρινιστεί το ζήτημα των συνεπειών που μπορεί να έχει για τη διαφορά της κύριας δίκης ο χαρακτηρισμός της επίμαχης φορολογικής απαλλαγής ως κρατικής ενισχύσεως κατά την έννοια του άρθρου 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ. Ειδικότερα, όπως τόνισε η Ισπανική Κυβέρνηση, ιδιαιτερότητες είναι δυνατόν να προκύψουν εν προκειμένω με βάση τα άρθρα 108 και 351, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ. Για να παρασχεθεί στο αιτούν δικαστήριο μια χρήσιμη απάντηση, πρέπει, τέλος, να εξετάσω εν συντομία και τις δύο αυτές διατάξεις καθώς και την απορρέουσα από αυτές προβληματική⁷⁶.

α) Επί της οριοθέτησεως μεταξύ υφιστάμενων και νέων ενισχύσεων κατά την έννοια του άρθρου 108 ΣΛΕΕ

89. Στο άρθρο 108 ΣΛΕΕ γίνεται διάκριση μεταξύ υφιστάμενων καθεστώτων ενισχύσεων και νέων ενισχύσεων. Ενώ οι νέες ενισχύσεις δεν δύνανται να εφαρμοσθούν προτού εγκριθούν από την Επιτροπή (άρθρο 108, παράγραφος 3, ΣΛΕΕ), τα υφιστάμενα καθεστώτα ενισχύσεων αποτελούν απλώς αντικείμενο διαρκούς εξετάσεως από την Επιτροπή (άρθρο 108, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ). Εν

74 — Άρθρο 3, παράγραφοι 1 και 2, του κανονισμού (ΕΕ) 1407/2013 της Επιτροπής, της 18ης Δεκεμβρίου 2013, σχετικά με την εφαρμογή των άρθρων 107 και 108 της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις ενισχύσεις ήσσονος σημασίας (ΕΕ 2013, L 352, σ. 1). Σύμφωνα με το άρθρο 7, παράγραφος 1, του εν λόγω κανονισμού, αυτός εφαρμόζεται και σε ενισχύσεις οι οποίες έχουν χορηγηθεί πριν από την έναρξη ισχύος του.

75 — Βλ. σημεία 36 έως 60 των παρουσών προτάσεων.

76 — Επί της αναγκαιότητας της χορηγήσεως χρήσιμης απαντήσεως στο αιτούν δικαστήριο και της στο πλαίσιο αυτής εξετάσεως, εφόσον παρίσταται ανάγκη, και ορισμένων πτυχών του δικαίου της Ένωσης που δεν αποτελούν ρητώς αντικείμενο της αιτήσεως προδικαστικής αποφάσεως, βλ. αποφάσεις της 12ης Δεκεμβρίου 1990, SARPP (C-241/89, EU:C:1990:459, σκέψη 8), της 2ας Δεκεμβρίου 2009, Aventis Pasteur (C-358/08, EU:C:2009:744, σκέψη 50), της 18ης Δεκεμβρίου 2014, Centre public d'action sociale d'Ottignies-Louvain-La-Neuve (C-562/13, EU:C:2014:2453, σκέψη 37), και της 17ης Δεκεμβρίου 2015, Neptune Distribution (C-157/14, EU:C:2015:823, σκέψεις 33 και 34).

ολίγοις, για τις νέες ενισχύσεις ισχύει, συνεπώς, υποχρέωση γνωστοποίησης και απαγόρευση εφαρμογής, η παράβαση των οποίων καθιστά τη χορήγηση της ενισχύσεως παράνομη⁷⁷, ενώ, αντιθέτως, τα υφιστάμενα καθεστώτα ενισχύσεων μπορούν να εφαρμόζονται κανονικά, εφόσον η Επιτροπή δεν έχει διαπιστώσει ότι δεν συμβιβάζονται με τη Συνθήκη⁷⁸.

90. Συνεπώς, στην περίπτωση που η επίμαχη φορολογική απαλλαγή αποτελεί υφιστάμενο καθεστώς ενισχύσεων κατά την έννοια του άρθρου 108, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ, το αιτούν δικαστήριο δεν μπορεί να χαρακτηρίσει τη χορήγηση της παράνομη εφόσον η Επιτροπή δεν την έχει κηρύξει ασυμβίβαστη με την εσωτερική αγορά.

91. Το γεγονός ότι η Συμφωνία του 1979 συνήφθη πριν την προσχώρηση της Ισπανίας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες (ως γνωστόν η προσχώρηση ολοκληρώθηκε το 1986), θα μπορούσε εκ πρώτης όψεως να συνηγορήσει υπέρ της απόψεως ότι πρόκειται για υφιστάμενο καθεστώς ενισχύσεως.

92. Ωστόσο, κρίσιμος για τον χαρακτηρισμό ενός μέτρου ως υφιστάμενου καθεστώτος ενισχύσεως ή ως νέας ενισχύσεως θα έπρεπε να είναι αποκλειστικά και μόνον ο χρόνος κατά τον οποίο επέρχεται ή απειλείται να επέλθει η προκαλούμενη από την ενίσχυση νόθευση του ανταγωνισμού⁷⁹. Στην προκειμένη περίπτωση, τέτοια νόθευση του ανταγωνισμού μπορεί να επήλθε το πρώτον το 1988, όταν θεσπίστηκε πράγματι ο φόρος επί κατασκευών, εγκαταστάσεων και έργων στην Ισπανία. Κατά το εν λόγω χρονικό σημείο η Ισπανία ήταν ήδη κράτος μέλος των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.

93. Κατά συνέπεια, φορολογική απαλλαγή όπως η επίμαχη δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως υφιστάμενο καθεστώς ενισχύσεως, αλλά πρέπει να θεωρηθεί νέα ενίσχυση. Ως εκ τούτου, το άρθρο 108 ΣΛΕΕ δεν θα αποτελούσε εμπόδιο για να θεωρήσει το αιτούν δικαστήριο, στο πλαίσιο της διαφοράς της κύριας δίκης, ότι πρόκειται για παράνομη χορήγηση ενισχύσεως.

β) Επί της συνεκτιμήσεως του άρθρου 351 ΣΛΕΕ σε σχέση με τη Συμφωνία του 1979

94. Τέλος, μένει να εξεταστεί αν το άρθρο 351 ΣΛΕΕ επιτρέπει ή, μάλιστα, επιβάλλει στο αιτούν δικαστήριο να παρεκκλίνει, στο πλαίσιο της διαφοράς της κύριας δίκης, από την απαγόρευση κρατικών ενισχύσεων κατά το άρθρο 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ και να αναγνωρίσει το δικαίωμα της Καθολικής Εκκλησίας να λάβει την επίμαχη φορολογική απαλλαγή, ακόμη και αν πρόκειται πράγματι για παράνομη κρατική ενίσχυση.

95. Κατά το άρθρο 351, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ, τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις που απορρέουν από διεθνούς δικαίου σύμβαση που συνήφθη μεταξύ ενός κράτους μέλους και τρίτης χώρας πριν από την προσχώρηση του κράτους μέλους στην Ένωση δεν θίγονται από το δίκαιο της Ένωσης.

96. Το άρθρο 351 ΣΛΕΕ είναι γενικής ισχύος και τυγχάνει εφαρμογής επί οποιασδήποτε διεθνούς συμβάσεως, ασχέτως περιεχομένου, που μπορεί να έχει επίπτωση επί της εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης⁸⁰. Κατά συνέπεια, η διάταξη μπορεί να εφαρμοστεί και σε σχέση με τη Συμφωνία του 1979.

77 — Αποφάσεις της 14ης Φεβρουαρίου 1990, Γαλλία κατά Επιτροπής (C-301/87, EU:C:1990:67, σκέψη 17), της 12ης Φεβρουαρίου 2008, Centre d'exportation du livre français (C-199/06, EU:C:2008:79, σκέψεις 36 και 37), της 21ης Νοεμβρίου 2013, Deutsche Lufthansa (C-284/12, EU:C:2013:755, σκέψεις 25 και 26), και της 11ης Νοεμβρίου 2015, Klausner Holz Niedersachsen (C-505/14, EU:C:2015:742, σκέψεις 18 και 19).

78 — Αποφάσεις της 15ης Μαρτίου 1994, Banco Exterior de España (C-387/92, EU:C:1994:100, σκέψη 20), της 18ης Ιουλίου 2013, P (C-6/12, EU:C:2013:525, σκέψη 36), και της 26ης Οκτωβρίου 2016, ΔΕΗ κατά Επιτροπής (C-590/14 P, EU:C:2016:797, σκέψη 45).

79 — Βλ., συναφώς, τις προτάσεις μου επί της υποθέσεως Verloet κ.λπ. (C-76/15, EU:C:2016:386, σημείο 115) ως προς το ζήτημα πότε μια νέα κρατική ενίσχυση θεωρείται ότι έχει «θεσπισθεί» ή «εφαρμοστεί» κατά την έννοια του άρθρου 108, παράγραφος 3, ΣΛΕΕ. Το ίδιο κριτήριο της επελεύσεως της νοθεύσεως του ανταγωνισμού μπορεί να χρησιμοποιηθεί και για την οριοθέτηση μεταξύ νέων ενισχύσεων και υφιστάμενων καθεστώτων ενισχύσεων.

80 — Αποφάσεις της 14ης Οκτωβρίου 1980, Burgoa (812/79, EU:C:1980:231, σκέψη 6), και της 2ας Αυγούστου 1993, Levy (C-158/91, EU:C:1993:332, σκέψη 11).

97. Ωστόσο ουδεμία *υποχρέωση* παρεκκλίσεως από διατάξεις του δικαίου της Ένωσης, όπως το άρθρο 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ, απορρέει από το άρθρο 351 ΣΛΕΕ. Στην πραγματικότητα παρέχεται στα κράτη μέλη απλώς η *δυνατότητα* να τηρήσουν τις υποχρεώσεις που ενδεχομένως ανέλαβαν βάσει διεθνών συμβάσεων πριν από την προσχώρησή τους στην Ένωση⁸¹, παρεκκλίνοντας για τον σκοπό αυτό, εφόσον παραστεί ανάγκη, από διατάξεις του δικαίου της Ένωσης⁸². Αντιθέτως, σε περίπτωση που η συγκεκριμένη διεθνής σύμβαση παρέχει στο κράτος μέλος περιθώριο διακριτικής ευχέρειας, το κράτος μέλος πρέπει να κάνει χρήση της διακριτικής του ευχέρειας κατά τρόπο σύμφωνο προς το δίκαιο της Ένωσης⁸³.

98. Σε κάθε περίπτωση, το Δικαστήριο δεν είναι αρμόδιο να διαπιστώσει την έκταση των υποχρεώσεων διεθνούς δικαίου που υπέχει η Ισπανία από τη Συμφωνία του 1979· αυτό εναπόκειται στο αιτούν δικαστήριο⁸⁴.

99. Ως εκ τούτου, το αιτούν δικαστήριο θα κληθεί να εξετάσει αν από το άρθρο IV, παράγραφος 1, στοιχείο Β, της Συμφωνίας του 1979 προκύπτει κατά λογική αναγκαιότητα ότι η Καθολική Εκκλησία *πρέπει να απαλλάσσεται* από τον φόρο επί κατασκευών, εγκαταστάσεων και έργων γενικώς για όλα της τα κτίρια στην Ισπανία, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που χρησιμοποιούνται εν όλω ή εν μέρει για οικονομική δραστηριότητα. Μόνο σε αυτήν την περίπτωση θα υπήρχε σύγκρουση με την απαγόρευση κρατικών ενισχύσεων κατά το άρθρο 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ και μόνο στο μέτρο αυτό θα μπορούσε το αιτούν δικαστήριο, με βάση το άρθρο 351, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ, να παρεκκλίνει από το άρθρο 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ κατά την επίλυση της διαφοράς της κύριας δίκης.

100. Παρεμπιπτόντως πρέπει να παρατηρηθεί ότι, σύμφωνα με το άρθρο 351, παράγραφος 2, ΣΛΕΕ, το ισπανικό κράτος θα ήταν, σε μια τέτοια περίπτωση, υποχρεωμένο να λάβει κάθε πρόσφορο μέτρο για την άρση ενδεχόμενου ασυμβίβαστου του άρθρου IV, παράγραφος 1, στοιχείο Β, της Συμφωνίας του 1979 με τις περί κρατικών ενισχύσεων διατάξεις του δικαίου της Ένωσης. Καταρχάς, η Ισπανία θα έπρεπε να ενεργοποιήσει τον μηχανισμό επιλύσεως διαφορών που προβλέπει το άρθρο VI της Συμφωνίας προκειμένου, σε συμφωνία με την Αγία Έδρα, να καταλήξει –τουλάχιστον για το μέλλον– σε μια σύμφωνη προς το δίκαιο της Ένωσης, και ιδίως προς το άρθρο 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ, ερμηνεία του άρθρου IV, παράγραφος 1, στοιχείο Β, της Συμφωνίας. Σε περίπτωση που με τον τρόπο αυτό δεν θα εξευρίσκετο σύμφωνη προς το δίκαιο της Ένωσης λύση εντός εύλογου χρόνου, η Ισπανία θα έπρεπε να καταγγείλει την εν λόγω Συμφωνία⁸⁵.

4. Σύνοψη

101. Εν κατακλείδι, καταλήγω στο ακόλουθο συμπέρασμα:

Φορολογική απαλλαγή, όπως αυτή την οποία αφορά η διαφορά της κύριας δίκης, δεν αντιβαίνει στην απαγόρευση των κρατικών ενισχύσεων κατά την έννοια του άρθρου 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ, εφόσον αφορά σχολικό κτίριο το οποίο χρησιμοποιείται από την Καθολική Εκκλησία για την παροχή εκπαιδευτικών υπηρεσιών στο πλαίσιο της κοινωνικής, πολιτιστικής και εκπαιδευτικής της αποστολής.

81 — Αποφάσεις της 28ης Μαρτίου 1995, *Evans Medical και Macfarlan Smith* (C-324/93, EU:C:1995:84, σκέψη 27), της 14ης Ιανουαρίου 1997, *Centro-Com* (C-124/95, EU:C:1997:8, σκέψη 56), και της 21ης Δεκεμβρίου 2011, *Air Transport Association of America κ.λπ.* (C-366/10, EU:C:2011:864, σκέψη 61).

82 — Βλ., συναφώς, αποφάσεις της 14ης Ιανουαρίου 1997, *Centro-Com* (C-124/95, EU:C:1997:8, σκέψη 61), και της 3ης Σεπτεμβρίου 2008, *Kadi και Al Barakaat International Foundation κατά Συμβουλίου και Επιτροπής* (C-402/05 P και C-415/05 P, EU:C:2008:461, σκέψη 301).

83 — Απόφαση της 28ης Μαρτίου 1995, *Evans Medical και Macfarlan Smith* (C-324/93, EU:C:1995:84, σκέψη 32).

84 — Αποφάσεις της 2ας Αυγούστου 1993, *Levy* (C-158/91, EU:C:1993:332, σκέψη 21), της 28ης Μαρτίου 1995, *Evans Medical και Macfarlan Smith* (C-324/93, EU:C:1995:84, σκέψη 29), και της 14ης Ιανουαρίου 1997, *Centro-Com* (C-124/95, EU:C:1997:8, σκέψη 58).

85 — Αποφάσεις της 14ης Σεπτεμβρίου 1999, *Επιτροπή κατά Βελγίου* (C-170/98, EU:C:1999:411, σκέψη 42), καθώς και της 4ης Ιουλίου 2000, *Επιτροπή κατά Πορτογαλίας* (C-62/98, EU:C:2000:358, σκέψη 49), και *Επιτροπή κατά Πορτογαλίας* (C-84/98, EU:C:2000:359, σκέψη 58).

Αντιθέτως, μια τέτοια φορολογική απαλλαγή συνιστά απαγορευόμενη από το άρθρο 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ κρατική ενίσχυση, στο μέτρο που το εν λόγω κτίριο χρησιμοποιείται για αμιγώς εμπορικούς σκοπούς.

VI – Πρόταση

102. Λαμβανομένων υπόψη των προεκτεθέντων, προτείνω στο Δικαστήριο να απαντήσει στην αίτηση προδικαστικής αποφάσεως του Juzgado de lo Contencioso-administrativo n 4 de Madrid (διοικητικό πρωτοδικείο αριθ. 4 της Μαδρίτης, Ισπανία) ως εξής:

Απαλλαγή από την καταβολή του φόρου επί κατασκευών, εγκαταστάσεων και έργων όπως αυτή που προβλέπει υπέρ της Καθολικής Εκκλησίας η Συμφωνία μεταξύ του ισπανικού κράτους και της Αγίας Έδρας σχετικά με οικονομικά ζητήματα, της 3ης Ιανουαρίου 1979, δεν αντιβαίνει στην απαγόρευση των κρατικών ενισχύσεων κατά την έννοια του άρθρου 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ, εφόσον αφορά σχολικό κτίριο το οποίο χρησιμοποιείται από την Καθολική Εκκλησία όχι για εμπορικής φύσεως παροχή εκπαιδευτικών υπηρεσιών, αλλά για την παροχή εκπαιδευτικών υπηρεσιών στο πλαίσιο της κοινωνικής, πολιτιστικής και εκπαιδευτικής της αποστολής.